

שיטת ה'סורגון' והשפעתה על החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאות ה"ו-ה"ז

Author(s): יוסף הקר

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תש"ן), pp. 27-82

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70040203>

Accessed: 04/12/2011 10:29

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

שיטת ה'סורגון' והשפעתה על החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאות הט"ו-ה"י

מאת יוסף הקר

במאמר זה תיבדק תופעה מרכזית במדיניות של שליטי האימפריה העות'מאנית כלפי נתיניהם, והשפעתה של מדיניות זו על קבוצה אתנית-דתית אחת, על היהודים.¹ לכאורה, שיטת ה'סורגון' העות'מאנית אינה קשורה ביהודים דווקא, וודאי שאינה נוגעת בתהליכים ארגוניים וחברתיים שנתרחשו בחברה זו. ואולם, לשיטה זו היתה השפעה ניכרת על גיבוש אופיה של החברה היהודית ואופן התארגנותה, והשלכות רבות לה על הכלל ועל הפרט, כפי שיתברר להלן.

סוגיות מרכזיות בתולדות יהודי האימפריה העות'מאנית לא זכו עדיין לברור מספיק, ובתוכן גם הסוגיה שלפנינו. שיטת ה'סורגון' חיונית להבנת צמיחתה של החברה היהודית באימפריה ולהכרת התפלגותה לקבוצות משנה, והיא בעלת משמעות רבה לא רק בתחום מעמדם המשפטי של היהודים, אלא אף בעיצוב דמותם החברתית וזיקתם לסביבתם. גורמים אחדים חברו לכך שסוגיות אלה לא זכו לטיפול נאות, או אף לא עלו על סדר יומו של המחקר, ולא כאן המקום לפרטם ולנתחם. ודאי גרמו לכך סטריאוטיפים רווחים – מזה, וזיקה לא מספקת בין חקר האימפריה, תולדותיה ומוסדותיה לבין חקר תולדות ישראל – מזה. אבל לא פחות השפיע על כך מיעוט המקורות (מן המאה הט"ו), פיזורם, אקראיותם והשיבושים שחלו בהעברתם במהלך הדורות.

1 יסודו של מאמר זה בפרק מחיבור לשם קבלת התואר דוקטור: 'החברה היהודית בשאלוניקי ואגפיה במאות הט"ו והט"ז – פרק בתולדות החברה היהודית באימפריה העות'מאנית ויחסיה עם השלטונות', האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט, עמ' 17–18, 62–98; נספחים, עמ' יג–כט, עב–עג. בכמה סוגיות מתוך המאמר דנתי במקומות שונים. עיקרי המסקנות הנוגעות לאיסטנבול הובאו במאמרי: 'Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottomans during the Fifteenth Century', in: B. Braude – B. Lewis [eds.], *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, I, New-York-London 1982, pp. 118–121, 124–125 בתופעת ה'סורגון' ובהשפעתה על החברה היהודית דנתי בהרצאה מטעם המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בכ"ח בניסן תשמ"ו (7.5.1986), בירושלים; וכן בתוך: IV. Internationaler Kongress für Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte (1071–1920), München, 4–8 August 1986; מחקרים אלה דנים לראשונה בסוגיה זו בחקר תולדות היהודים באימפריה העות'מאנית ומדגישים את מרכזיותה. וראה בדברי ההקדמה של ב' לואיס וב' בראודה לקובץ הנזכר לעיל, עמ' 11–12.

א. שיטת ה'סורגון' העות'מאנית

'sürgün' משמעו הגליה.² משמעות השורש sür והסיומת gün היא: הגליה, רדיפה וגירוש; חרם או אדם גולה.³ אבל מדיניות ה'סורגון' של השלטונות כלפי אזרחי האימפריה העות'מאנית איננה מבטאת בהכרח ענישה. למעשה, מדיניות זו שני פנים לה. מחד גיסא, היא שיטת ענישה ליהודים או לקבוצות; הנענשים נידונים לגלות הרחק ממקום מגוריהם, ללא רשות לצאת ממקום הגלות אלא בהסכמת השלטונות המרכזיים. מאידך גיסא, היא שיטה של העברת אוכלוסים ממקום למקום, לשם יישוב מחדש של אזורים שכבשה האימפריה. וכך, סמוך לאחר הכיבוש והגלו חלקים מן האוכלוסים הנכבשים הרחק ממקום מושבם הקודם, ואילו אחרים הובאו לשם מרחבי האימפריה, לשם יישובו של המקום ופיתוחו.

שיטת ה'סורגון' כמדיניות של ענישה כלפי הפרט מופעלת בשני מישורים:

(א) ענישה על פשעים שונים – כלכליים או מוסריים. האיש שנכשל בעבירה גולה ליישוב בתוך האימפריה, ונאסר עליו לעזוב את מקום גלותו, אלא באישור רשמי. מאליו מובן ששיבה בעיר מגוריו הקודמת אסורה עליו בהחלט. 'סורגון' כזה יש שנענש בעונשים נוספים במקום גלותו – הגבלות שונות או עבודות כפייה, וכדומה.⁴

- 2 על תופעת ה'סורגון' כענישה, הקפה ומשמעותה, ראה במונוגרפיה של M. Çağatay Uluçay, 'Sürgünler – Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan sürülenler', *Belleten*, XV, no. 60 (1951), pp. 507–592, 685–690; וכן: ב' לואיס – ב' בראודה, שם, עמ' 11–12.
- 3 כך הוא במילונו של J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople 1921, p. 1089; וראה גם: J. Deny, *Grammaire de la langue turque*, Paris 1921, p. 570.
- 4 מקומות גלות שהעדיפו השלטונות היו העיר מאניסה (Manisa, Magnesia) באנטוליה או האי רודוס. ב'סורגון' מן הסוג הזה ומן הסוג המובא להלן, של יחידים, עוסק צ'גטיי אולוצ'יי, הסורגון (לעיל, הערה 2). הוא בדק מאה וחמישה מקרי הגליה למניסה במאות הי"ז–י"ח, על פי הארכיון המקומי, וחקר את סיבות ההגליה הרשמיות. במחקרו הוא צייר תמונה מאלפת של סיבות ההגליה, המגבלות המוטלות על הגולים, חיי ה'סורגון' הגולה ומצבו, תהליכי שחרורו, וכדומה. גם יהודים ססרו (בעבירות כלכליות, מוסריות או פוליטיות), או שהוואשמו האשמות שווא, נכללו בין הגולים, כמוהם כמוסלמים וכנוצרים. וראה למשל: א' הד, 'תעודות תורכיות על יהודי צפת במאה הי"ז', ירושלים, ב/ה (תשס"ז), תעודה א, העוסקת בעבריינים יהודים בצפת בשנת 1573 (ראה להלן, הערות 164, 169); תעודה מס' 6 אצל צ'גטיי אולוצ'יי, הסורגון (לעיל, הערה 2), עמ' 554, הדנה בשני יהודים שהם 'סורגון' במניסה בשנת 1739; ר' משה פריסקו, ידין של משה, שאלוניקי תקע"ב, חושן משפט, סי' ל ('שאלה. ראובן עשה אותו המלך סורגון לא"י [לארץ ישראל] תוב"ב [תבנה ותכונן במהרה בימינו] מסיבת אשמו. מה דינו לענין לפרוע ממנו חוב העיר והמס של ג' שנים של עריכתו כנהוג'). דוגמה להאשמת שווא שהביאה להגליה, והאיום בהגליה על עשירים כדי למנוע מהם פרישה מן הקהל, נזכרת בקהילת בורסא במחצית הראשונה של המאה הט"ז. שכבות רחבות בקהל משתמשות ב'שיטה' העות'מאנית, כדי לאלץ את העשירים לשאת בעול הקהל על פי התנאים שלהם. וראה: ר' אליה הלוי, שו"ת זקן אהרן, קושטא תצ"ד, סי' קפ: ר' תם יחיאל, שו"ת אהלי תם, בתוך: תומת ישרים, ונציה שפ"ב, סי' קמ, קפו (גם קצת אנשים הגזימו שיעידו עליהם

(ב) סוג שני של 'סורגון', כפרט ולא כקבוצה, נועד לאנשי מדינה, למקורבים או לקרובים של השליט, לאנשי הרשות ולאלה שסרחו או שנס ליחם. כוחם של אלה במסדרונות השלטון נחלש עד שאיבדו את השפעתם, או עד שהחצרן שהיו תלויים בו ירד מגדולתו והם כשלו עמו. הם נאלצו לא אחת לגלות למקום גלות וקיבלו מעמד של 'סורגון'; אלא שלגבי דידם לא היתה גלות זו מלווה בדרך כלל בעונשים נוספים, ומקום הגלות היה נוח יותר. אישים אלה אף נתמנו לעתים לתפקידים שונים במקום גלותם. עיקר עונשם היה בהרחקתם, ובהפסדים הכלכליים הכבדים שנגרמו מן ההגליה ומן השהייה במקום הגלות.⁵ גם יהודים היו בין אלה שסבלו לפרקים מעונש זה, אך הדבר לא השפיע כל כך על החברה היהודית. ממילא אין ענייננו כאן בברור ובמיצוי של סוגיית דרכי הענישה בחברה העות'מאנית ובהשפעתה על החברה היהודית.⁶

אנו נייחד דברים לאותו 'סורגון' אשר היה חלק בלתי נפרד ממדיניות ההתפשטות העות'מאנית. בעקבות הכיבושים המהירים וההתפשטות הטריטוריאלית הופעלה מדיניות מורכבת של יישוב-מחדש, שהיתה כרוכה בהעברת אוכלוסים רבים מאזור לאזור, על פי צורכי השעה והמקום. מדיניות זו סייעה בפיתוח האזורים החדשים ובייצובם, תוך הבטחת נאמנותם לשלטונות, אגב ניצול משאבים אנושיים להתפתחות יישובית וכלכלית. השלטונות נקטו במדיניות זו במשך תקופה ארוכה; היא כבר ממוסדת

בפני הערכאות איך מפסידין העיר ויגרשום לרודאש או זולת'; ר' יעקב בירב, שאלות ותשובות, ונציה תכ"ג, סי' ג.

5 דוגמה לענישה כזאת של חצרן מוסלמי מופיעה במקורות העבריים. ראה למשל: ר' יהושע בנבנשתי, שער יהושע, הוסיאטין תרס"ד, סי' כו (שנת הת"א = ה'נ"ל, שו"ת שער יהושע, חושן משפט, א, ירושלים תשמ"ב, סי' כו), ושם נידונים ענייניהם של סרסורים יהודיים של איש השררה המוסלמי באיסטנבול ובמצרים. חצרנים יהודיים ששימשו בתפקידים מרכזיים 'וכו' לעתים לגורל דומה. ראה למשל את גלגוליו של ר' משה בנבנשת: F. Braudel, *The Mediterranean and the* Mediterranean World in the Age of Philip II, II, New-York-London 1973, pp. 1143-1185; C. M. Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, New-York-London 1972, pp. 214-216; יב' בניהו, 'רבי משה בנבנשת ושיר על הגלייתו לרודוס מרבי יהודה זרקו', ספונות, יב' (תשל"ח), עמ' כג-קמג. גם גורמי הנהגה בחברה היהודית ניצלו את שיטת ה'סורגון' כדי לפגוע באישים בעלי מעמד בתוך החברה. כך אירע, דרך משל, בסכסוך בין דון יוסף נשיא לפקידו' דוד פאסי, אשר הוגלה לרודוס במאה ה"ט. ראה: ר' אליהו אבן חיים, שו"ת מים עמוקים, ב, ונציה ת"ז, סי' נד; ב' רות, בית נשיא, תל-אביב תשי"ג, עמ' 232 ואילך. דוגמה מאוחרת יותר, מן המאה הי"ט, ראה: ר' חיים פאלאג'י, חקת חיים, אומיר תרל"ג, חושן משפט, סי' צא, דף קכו ע"א (ה'סורגון' בא כענישה על פגירה ברבנים). במקרים אחרים, אנשי הממסד היהודי המקורבים לשלטון באיסטנבול מביאים ככל הנראה לכך, שאישים שנואים או אלמים ובעלי מעמד אצל השלטונות המקומיים נענשים בעונש גלות כ'סורגון', כדי לשחרר את הקהילות מעולם. ראה: M. A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg 1980, pp. 73-74, 99. משאלוניקי מוגלה לקפריסין). וראה להלן, הערה 169.

וקבוצה במאה ה'ט"ו, והם המשיכו בה במאות ה'ט"ז וה'י"ז.⁷ למעשה, הביאה שיטת היישוב-מחדש לחילופי אוכלוסים בשטחי המדינה העות'מאנית. בעוד שחלק מן האוכלוסייה המקומית הנכבשת מועבר לאזורים שהיו כבושים זה מכבר, תושבי אזורים עות'מאניים ותיקים נשלחים לאזורים החדשים.

מדיניות ההגליה נהגה בכלל האוכלוסין שבאימפריה: מוסלמים, נוצרים, יהודים ואחרים. ממילא, אין לומר שההגליה נועדה למטרות של אסלום בלבד, אף שמגמה זו לא נעדרה בחלק מן המקומות, ובעיקר באזורי תורכיה האירופית.⁸ ואולם, כאמור, היו להגליה גם מטרות אחרות. דרך משל, השקטת הרוחות בקרב יסודות מרדניים באזור הנתון לשלטון עות'מאני זה מכבר; פיתוח אזור שנהרס ונפגע בסערת הקרב ובכיווה

7 על מדיניות הקולוניזאציה העות'מאנית ראה: Ö.L. Barkan, 'Osmanli Imparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon metodu olarak sürgünler', *İktisat Fakültesi Mecmuası* (=IFM), II (1950), pp. 524–561; *ibid.*, XIII (1953), pp. 56–79; *ibid.*, XV (1955), pp. 202–237; idem, 'Les déportations dans l'Empire Ottoman', *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, XI (1949–1950), pp. 67–131; idem, 'Osmanli Imparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temihler', *Vakıflar Dergisi*, II (1942), pp. 279–386; H. Inalcik, 'Ottoman Methods of Conquest', *Studia Islamica*, II (1954), pp. 103–129 (= *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy – Collected Studies*, Variorum Reprints, London 1978, no. I); idem, 'The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City', *Dumbarton Oaks Papers*, XXIII (1970), pp. 233 ff.

על ביטוייה של מדיניות זו בימיו של בייזיד השני ראה: N. Beldiceanu and I. Beldiceanu-Steinherr, 'Déportation et pêche à Kilia entre 1484 et 1508', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, XXXVIII, 1 (1975), pp. 43–50; N. Beldiceanu, 'La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea-Albă par Bâyezid II', *Südost-Forschungen*, XXIII (1964), pp. 72–83; idem, 'La Moldavie ottomane à la fin du XVe siècle et au début du XVIe siècle', *Revue des Études Islamiques*, XXXVII, 2 (1969), pp. 243–248.

על השלכותיה של מדיניות ה'סורגון' על הערים ראה: N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle*, Paris 1973, pp. 36–44; H. W. Lowry, 'From Lesser Wars to the Mightiest War': The Ottoman Conquest and Transformation of Byzantine Urban Centers in the Fifteenth Century', in: *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, eds. A. Bryer and H. Lowry, Birmingham and Washington 1986, pp. 323–338.

8 על מדיניות האסלום ראה: S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Los-Angeles-London 1971; idem, 'Religious Changes and Patterns in the Balkans, 14th–16th Centuries', in: *Aspects of the Balkans*, eds. H. Birnbaum and S. Vryonis, Paris 1972, pp. 164 ff.; D. Angelov, 'Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs', *Byzantinoslavica*, XVII (1956), pp. 261–274.

שבצבאותיו; או ערעור שכבות האצולה והממסד המקומי באזור שנכבש מקרוב. יש שכמה מגמות משמשות בעת ובעונה אחת. מכל מקום, ההגליה נועדה תמיד להפוך ערים חשובות, ואזורי מפתח לביטחון הממלכה ולכלכלתה, למקומות שהשליטה בהם יעילה ושיש בהם תועלת יישובית וכלכלית. זו היתה מדיניותם של העות'מאנים עוד בטרם הפכו לאימפריה. יסודותיה של השיטה מעוגנים בפעולות שהיו מקובלות על הביזאנטים והסלג'וקים, ובצורה אחרת, ובהקף מצומצם בהרבה, נמצאנה אף במדיניותה של ונציה במושבותיה.⁹ להלן נתרכז בסוגיה זו ובהשפעתה על היווצרותה והתפתחותה של יהדות האימפריה העות'מאנית, ולא נדון בצורות כפייה אחרות שהשלטונות עשו בהן שימוש לצרכיהן, בין שהופעלו נגד יחידים ובין שהופעלו נגד שכבות באוכלוסייה.¹⁰

תנופה גדולה באה למדיניות ה'סורגון' עם כיבושה של קונסטנטינופול בידי מחמד השני. הנסיבות של כיבוש זה, וחשיבותה של העיר לשליטה החדשים, חייבו הגליות בהקף שלא נודע קודם אצל העות'מאנים. הדבר מזכיר הגליות מתקופות היסטוריות קדומות יותר, כאשר ממלכות קדם, אשור ובבל ודומיהן, הגלו עמים ואוכלוסיות גדולות.

9 ראה: וריניס, אסלום (לעיל, הערה 8), עמ' 49, 55, 169 ואילך, 183–184: ברקאן, ההגליות, ד (לעיל, הערה 7), עמ' 86 ואילך; בליצאנו, העיר (לעיל, הערה 7), עמ' 36 ואילך; F. Thiriet, 'Venise et l'occupation de Ténédos au XIVe siècle', *Mélanges de l'École française de Rome*, LXV (1953), pp. 219–245 (= *Études sur la Romanie gréco-vénitienne [X^e–XVe siècles]*, London 1977, no. II, pp. 219–227); idem, 'A propos de personnes "déplacées" au XIVe siècle. Le transfert des Ténédiotes en Romanie vénitienne (1381–1385)', *Travaux et Mémoires*, VIII (1981), pp. 521–529; idem, 'Recherches sur le nombre des "Latins" immigrés en Romanie gréco-vénitienne aux XIIIe–XIVe siècles', in: *Mélanges Ivan Dujčev*, Paris 1979, pp. 421–436 (esp. p. 427); *Byzantinische Forschungen*, VII (1979), ed. F. E. Thiriet: 'Mouvements de population et problèmes de colonisation en Romanie gréco-latine du Xe au XIIIe siècles'

10 כוונתי למשל למינוי ולכפייה שכפו על אנשים לעסוק בפעולות חיוניות לשלטונות באיסטנבול: למשל, ספקי בשר (kasap) או קצבים, שנשלחו לאיסטנבול כ'סורגון', וחל עליהם מעמד משפטי של 'סורגון'. היו ביניהם גם יהודים, בתקופות שונות ובאזורים שונים, ואין כאן המקום להיכנס לסוגיה זו. ראה למשל: S. Faroqi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge, 1984, pp. 231–232, 380. פעילויות אחרות שנעשו בכפייה, ושגרמו לקבוצות אוכלוסין גדולות לעבור לאזור חדש לתקופות ממושכות, קשורות במבצעי בנייה גדולים, של חומות, מסגדים או אניות. אוכלוסין אלה לא נכללו במסגרת הפורמלית כ'סורגון', ואין עניינם לכאן, אף שיש דימיון חלקי בינם לבין ה'סורגון'. וראה, דרך משל, תאור של מבצעי הבנייה האדיריים בכמה מן המסגדים ומערכות הבניינים סביבם באיסטנבול: Ö.L. Barkan 'Fatih Câmi ve İmareti Tesislerinin 1489–1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilânçoları', *İFM*, XXIII, 1–2 (1962–1963), pp. 297–341; idem, 'Süleymaniye Câmi ve İmareti Tesislerine Âit Yıllık bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585–1586)', *Vakıflar Dergisi*, IX (1971), pp. 109–161; idem, 'L'organisation du travail dans le chantier d'une grande mosquée à Istanbul au XVIe siècle', *Annales*, XVII (1962), pp. 1093–1106

ב. יישובה מחדש של קונסטנטינופול, ה'סורגון' והיהודים

יישובה של קונסטנטינופול מחדש אחרי כיבושה בשנת 1453 הפך למשימה מרכזית של מחמד השני, לאחר ביזתה ושביית אוכלוסיה – מזה, ובריחת רבים מתושביה – מזה.¹¹ רצונו של מחמד השני להפוך אותה לבירתו ולמרכז ממלכתו הפך את המשימה לכבדה שבעתיים. ואכן, מיד לאחר הכיבוש החל בפעולות ראשונות לשם יישוב העיר: שחרר שבויים שנתחייבו להישאר בה ולפדות עצמם בעבודתם; החזיר תושבים בורחים; נקט במדיניות של שחרור ממסים; נתן בתים או קרקעות לבנייה למתיישבים, וכדומה. מדיניות זו נועדה לכלל האוכלוסין.

בד בבד עם פעולות אלה הוציא מחמד השני צווים, להגלות אל העיר תושבים מאזורים שונים של ממלכתו. צווים אלה נועדו לאלץ יסודות פרודוקטיביים בעלי כושר מסחרי וכלכלי ובעלי אומנות להתיישב בעיר. הצווים חוזרים ונשנים. כבר בשנת 1453 העביר מחמד תושבים לעיר, וכך הלכו ותכפו מעשי ההגליה, וידוע לנו שהתרחשו בשנים 1454, 1455, 1456, 1458, 1459, ועוד. יש שהגליות לא יצאו לפועל כרצון השליט, ויש שהוא גופו יצא כדי לבצען הלכה למעשה. לפעמים הוגלו רבים מתושביו של יישוב מסוים; לפעמים רק שכבות כלכליות ובעלי מקצועות מוגדרים; ולפעמים, אחד מכל עשרת תושביו של יישוב. בשנת 1459 פנה מחמד לבורחים או למשוחררים לבוא לעיר ולהתיישב בה, והבטיח להם הטבות (שחרורים ממס, בתים למגורים וכדומה). מחמד השני, ולאחריו גם בייזיד השני, המשיכו להגלות תושבים רבים לעיר, מאזורים שכבשו לאחר שנת 1453.¹² מחמד השני נקט במדיניות של פיתוח מואץ, שחייבה אכלוס מהיר והפניית משאבים רבים. הוא פטר את המתתיישבים החדשים ממסים מסוימים, אפשר פעילות כלכלית חופשית פחות או יותר, ופתח בפעולה מקיפה של שיקום ובנייה.

מדיניות זו של פיתוח מואץ, שמטרות נכבדות עמדו מאחוריה, הביאה גם למדיניות נוחה-ביחס של מחמד השני כלפי מייעוטים דתיים. אלה הובאו בהמוניהם לעיר, קיבלו מבנים לצורכיהם, וזכו להקלות שונות. מדיניות זו גם הביאה להגירה מרצון של גורמים מחוץ לאימפריה.¹³ בין כך ובין כך באו לעיר נוצרים רבים ובני דתות אחרות ועשו חיל

11 על יישובה של העיר מחדש ראה: H. Inalcik, 'Istanbul', *Encyclopaedia Islamica*, IV (1973), pp. 224–248; Ö. L. Barkan, 'Quelques remarques sur la constitution sociale et démographique des villes balkaniques au cours des XVe et XVIe siècles', *Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientales au XVIe–XIXe siècles*, Istanbul T. Gökbilgin; 338–323 עמ' 1977, pp. 279–281, 284–288; לאורי, הכיבוש (לעיל, הערה 7), עמ' 338–323; T. Gökbilgin and M. C. Şehâbeddin Tekindağ, 'Istanbul', *İslâm ansiklopedisi*, V,2 (1950), pp. 1180–1214 (esp. 1205–1207); R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris 1962, pp. 43 ff.

12 ראה הספרות המובאת לעיל, בהערות 7, 11.

13 על נתיני ונציה בכלל והיהודים בפרט, ראה למשל: ד' יעקבי, 'יהודים בני חסות של ויניציאה

בעבודתם ובמסחרם, אף שהשלטון הקפיד להמשיך בתהליך האסלום והדה'ניצור באופיה של העיר ובמוסדותיה (כנסיות, מנזרים וכדומה). למרות מגמה דתית זו הרשה הסולטאן לקיים בעיר כנסיות אחדות, בניגוד לתפיסה המוסלמית הקלאסית, ואף מינה פטריארך לעדה היוונית והכיר בו כנציגה הרשמי.

מתאורי המאורעות שעברו על תושבי הערים הנכבשות בידי העות'מאנים, ומתאור ניסיונותיהם החוזרים ונשנים של מוסלמים ושל אחרים להשתחרר מחובת המעבר לאיסטנבול לאחר כיבושה, ברור לגמרי שהיציאה לדרך וההתיישבות בעיר החרבה נחשבה גזרה חמורה. משעה שהוגלה אדם לאזור מסוים, אסורה היתה עליו היציאה ממנו, אלא ברשות ה'שובשי' (מפקד המשטרה) או איש שלטון אחר. האיסור לעזוב את מקומו חל עליו ועל יוצאי חלציו. אף נאסר עליו להתחתן עם אשה שלא ממקומו, ולפרקים גם עם מי שאינה בת מגורשים. כמו כן, היה חייב לעסוק במקצוע מסוים אם הוגלה לשם עיסוקו זה, ולא היה רשאי להחליף את מקצועו. אף שקיבל שחרור לפרק זמן ידוע ממקצת המסים, ולרוב גם קיבל מקום מגורים, רכושו (נכסי דלא ניידים) במקום מושבו הקודם ניטל הימנו ללא תמורה, ולעתים חולק לאנשי הצבא. הגבלות אלה הולכות ונמשכות ואינן פוסקות לאחר זמן. למעשה, ה'סורגון' מקבל מעמד משפטי מיוחד, המבחינו הבחן היטב משאר תושבי המקום: במצבו האיש, באפשרות התנועה שלו ולעתים גם בעיסוקו. דרך משל, באיסטנבול אורגנו תחילה כל הבאים על פי מוצאם, בשכונות מיוחדות ובאזורים קבועים מראש, מבלי יכולת לעבור לאזור אחר בעיר לשם מגורים והשתייכות.¹⁴ נמצא, שאכלוסה של איסטנבול, שנמשך לאורך כמאה שנה לפחות, מימי מחמד השני ועד ימי סולימן המפואר, הוא שיאה של מדיניות ההגליה והיישוב מחדש. ככל הנראה, רוב תושבי העיר נתיישבו בה, בשלבים הראשונים ליישובה, כמגורשים ולא כבאים מרצונם החופשי. כיצד השתלבו היהודים בתהליכים אלה?

1. אליהו קפשאלי וההיסטוריוגרפיה היהודית (א)

המקור היהודי המרכזי על היחסים בין היהודים לבין העות'מאנים בזמן כיבושה של קונסטנטינופול, אשר עליו נסמכה ספרות המחקר עד כה, הוא ספרו של אליהו קפשאלי,

בקושטא במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה, ציון, כז (תשכ"ב), עמ' 30-34; וראה גם: D. Jacoby, 'Les quartiers juifs de Constantinople à l'époque byzantine', *Byzantion*, XXXVII (1967), pp. 214, 216-221 (=idem, *Société et démographie à Byzance et en romanie Latine*, London 1975, no. II); idem, 'Les Vénitiens naturalisés dans l'empire byzantin: Un aspect de l'expansion de Venise en Romanie du XIIIe au milieu du XVe siècle', *Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines*, VIII (Paris 1981), p. 230

14 ראה על כל אלה: ברקאן, ההגליות, א-ד (לעיל, הערה 7); אינלצ'יק, איסטנבול (לעיל, הערה 11), עמ' 234-235, 239; בלדיצאנרשטיינהר, קיליה (לעיל, הערה 7), עמ' 43 ואילך; בלדיצאנר, העיר (לעיל, הערה 7), עמ' 37, 42-43.

'סדר אליהו זוטא', אשר נכתב בכרתים בשנת 1523.¹⁵ כידוע, ספר זה היה טמון בכתבי יד עד המחצית השנייה של המאה הי"ט. עקב נסיבות פרסומו, ובשל דרך הדפסתו של ספר 'דברי יוסף' לר' יוסף סמברי, נתחלפו היוצרות, ובספרות המחקר נתקבל הרושם שליוסטי סמברי הם הם דברי קפשאל.¹⁶ בין כך ובין כך, מחקרה של יהדות האימפריה בראשיתה הושפע מאוד מתאוריהם של קפשאל וסמברי את כיבוש קונסטנטינופול ואת מדיניותו של מחמד השני. ואלה דברי קפשאל:¹⁷

ובשנת אחת לשולטן מחמיט מלך תוגרמה... העיר ה' את רוח המלך שולטן מחמיט מלך תוגרמה ויעבר קול בכל מלכותו וגם במכתב לאמר:¹⁸ כה אמר מחמיט מלך תוגרמה. ממלכות הארץ נתן לי ה' אלהי השמים, והוא פקד עלי לפקוד את עמו זרע אברהם עבדו, בני יעקב בחיריו, לתת להם מחיה בארץ ולהיות להם לפליטה גדולה, מי בכם מכל עמו יהי אלהיו עמו ויעל בקוסטדינא מקום כסא מלכותי, במיטב הארץ שבו איש תחת גפנו ותחת תאנתו, בכסף ובוזה וברכוש ובבהמה, שבו בארץ וסחרו והאחזו בה.

ויתאספו היהודים מכל ערי תוגרמה הקרובות והרחוקות, ויבא איש ממקומו ותקהל העדה בקוסטדינא לאלפים ולרבעות,¹⁹ ומן השמים עזרם רוכב ערבות, ויתן להם המלך נחלות כלולות, ובתים מלאים כל טוב וישכנו בה היהודים למשפחותם לבית אבותם, פרו וישרצו וירבו ותמלא הארץ אותם. ומן היום ההוא והלאה, כל המקומות אשר היה כובש המלך הנ"ל והיו שם יהודים, תכף היה מטלטלם טלטלה גבר והיה מוציאם משם ושולחם בקוסטדינא מקום כסא מלכותו, וינטלם וינשאם כל ימי עולם. ויהי כי יראו היהודים את האלהים, ויעש להם בתים מלאים כל טוב, ובמקום אשר בימי קדם קדמתה, בזמן מלך יון, לא היה בקוסטדינא כי אם שתי קהלות או שלש, ניתוספו היהודים ונתרבו ויהיו עם לרוב יותר מ[...]. קהלות ולא נשא אותם הארץ לשבת יחדו כי היה רכושם רב.

מחמד השני מופיע כאן ככורש שני, המושיע את ישראל ומזמין אותם לארץ הבחירה, הלא היא איסטנבול, עיר בירתו. לפנינו הכרזה מפורשת המיועדת ליהודים. גם אם נתעלם מנוסחה המיוסד על דברי עזרא ועל פסוקי התורה, תוכנה והמסר שבה הם

15 מהדורת א' שמואלביץ, מ' בניהו, ש' סימונסון, א-ב, 'ירושלים תשל"ו-תשל"ז.

16 על כל אלה ראה: י' הקר, 'הרבנות הראשית' באימפריה העות'מאנית במאות ה'ט"ו וה'ט"ז, ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 226-236, 259-256.

17 סדר, שם, עמ' 81.

18 קפשאל משתמש בנוסחה זו: 'ויעבר קול בכל מלכותו וגם במכתב לאמר', כסימן לאדיקט מלכותי שהוא מצטט. והשווה למשל: שם, עמ' 64 (פקודת קונסטנטינוס); עמ' 218 (פקודת בייזיד השני); עמ' 222 (פקודת מלך פורטוגאל); עמ' 239 (פקודת בייזיד השני); עמ' 240 ('מכתבו' של מלך ספרד). על היחס לכורש בספרותנו ראה: א"א אורבך, 'כורש והכרזתו בעיני חז"ל', מולד, יט (תשכ"א), עמ' 368-374; וראה גם: ב' לואיס, 'ההיסטוריה - זיכרון, שחזור, המצאה', עלי היסטוריה - קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 5-8.

19 לעומת נוסח זה הוא כותב להלן, בעמ' 98: 'ויאהב המלך המולך על כל מלכות יון את היהודים ויפרו וירבו מאד וישבו בקוסטדינא. ואין קץ לטובה וליופיה וגם זבת חלב ודבש היא וזה פריה'. כאן דומה שהדגש הוא על התרבותם באיסטנבול, והוא קרוב יותר לאמת.

חד-משמעיים. מחמד השליט מבקש להיטיב עם היהודים. הוא מזמין אותם לאיסטנבול ונותן להם מקלט ותנאים טובים. תגובת היהודים חיובית ונלהבת, והם באים מרצונם מכל ערי ממלכתו. המלך מספק להם נכסים ומקומות מגורים, והקהילה היהודית פורחת. אין כאן כל דמיון ל'סורגון' ולכל הנלווה אליו.

לתוך תמונה אידיאלית זו נשתרבב גם משפט בעל אווירה שונה: 'ומן היום ההוא והלאה, כל המקומות אשר היה כובש המלך הנ"ל והיו שם יהודים, תכף היה מטלטלם טלטלה גבר והיה מוציאם משם ושולחם בקוסטדינא(ההדגשה שלי – י"ה)...²⁰ אבל משפט זה, המעיד בכרור על כך שאליהו קפשאלי ידע על מדיניות היישוב מחדש של מחמד השני ועל ההגליות לאיסטנבול, נשאר מיותר ונבלע בתוך דברי השבח. יתר על כן, ניתן לראות גם בו דבר של שבח, שכן הוא מעיד על כך שמחמד ראה ביהודים יסוד חיובי ומועיל, ועל כן ביקש ליישבם בבירתו.

ואכן, כותבי תולדות ישראל מימי צבי גרץ ואילך תיארו את התהוות הקשרים בין היהודים לעות'מאנים בצבעים אידיליים,²¹ וגם ארועי כיבוש קונסטנטינופול וגורל יהודיה לא זכו לתאור נכון. גישות אלה השפיעו גם על תפיסתם של חוקרי האימפריה העות'מאנית. החוקרים נסמכו על חוקרי תולדות ישראל ועל 'מקורותיהם', ונטו אף הם להבליע כל מתח ביחסים אלה ולציירם כאידיליים.²² מה פשרו של תאור זה, מה היא סיבתו, ומה הן ידיעותינו על הנושא ממקורות תורכיים ונוצריים וממקורות יהודיים?

- 20 הוא נקט ניסוח 'חיובי' הרבה יותר בבואו לסכם את פועלו של מחמד: 'וישראל מזכירין אותו לשבח כי היה אוהב זרע אברהם מאד. ומלכי הגוים קצתם זדון לבם השיאם... ויגרשונו מהסתפח בנחלתם ויקראו אחרינו מלא. והמלך הזה, נפשו בטוב תלין, לא די שלא גרש היהודים מעל פניו אלא שקבצם מהערים הרחוקות והביאם אל עיר המלוכה. ויאמ'ן] לבני ישראל: אתי תשבו ואת הארץ תסחרו כאשר כתבנו ב' י"ו' (שם, עמ' 131). וראה להלן, ליד הערה 112. מתאור כיבוש כפא ברור שקפשאלי ידע על הגלייתם של הג'נובים והאוכלוסייה המקומית לאימפריה: 'וכשכבש את כאפא הביא בקוסטנדינה כל השרים שהיו שם ואת העם העביר אותו לערים' (עמ' 114). גם בהערות המהדיר (בעמ' 81, 114) מיטשטשת העובדה שמדובר כאן בהגליה בכפייה, והעניין מוצג כמעבר מתוך בחירה, שבה כביכול 'עברו למדינה העות'מאנית שבה ישבו אחיהם בכמה מקומות', ולא היא. ראה: הקר, שאלוניקי (לעיל, הערה 1), עמ' 69–72; הנ"ל, הרבנות (לעיל, הערה 16), עמ' 227, ושם נסקרה בקצרה גישתם של היסטוריונים מן המאה ה'י"ט והכ' בסוגיית המפגש היהודי-עות'מאני במאה ה'ט', והשפעת התפיסה הרומנטית של כותבי המאות ה'ט'-ז' הי"ט על תאורם (כגון: צ' גרץ, ש' דובנוב, ש' רוואנס, מ' פראנקו, א' גלנטה, ס' בארון וח'ז' הירשברג). בינתיים יצא לאור הספר: S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, XVIII, New-York – Philadelphia 1983. בחיבור זה מזכיר בארון את ההגליה בכפייה ועוסק בגורל היהודים באיסטנבול בזמן הכיבוש ולאחריו (ראה: שם, עמ' 22–23, 31, 51–53; ובהערות: עמ' 450–451, 463–464). אבל הוא עשה בנתונים שימוש שולי ולא עקבי, אף שלנגד עיניו עמדו: הקר, שאלוניקי (לעיל, הערה 1); הקר, המדיניות העות'מאנית (לעיל, הערה 1), ומחקרים אחרים.
- 22 ראה: הקר, הרבנות הראשית (לעיל, הערה 16), שם; הנ"ל, שאלוניקי (לעיל, הערה 1), עמ' 69–72.

2. המקורות המוסלמיים והנוצריים

מחמד השני הפעיל את מדיניות ה'סורגון' ליישוב עיר הבירה מיד לאחר כיבושה ולאחר יציאתו הימנה. עדויות על כך מצויות בכתבי היסטוריונים וכרוניקאים, הן נוצריים והן עות'מאניים. מדיניותו של מחמד השני לאחר כיבוש העיר נידונה בהרחבה.²³ עדי ראיה, מחברים המקורבים לשליט או לשריו, אישי מינהל עות'מאניים, ואחרים, תיארו את מהלך הדברים. על פי תאורים אלה נקט השליט בשני אמצעים עיקריים כדי ליישב את בירתו. מחד גיסא, שחרר את מיכסת השבויים שעל פי הנוהג נפלו לחלקו האישי של הסולטאן מכלל הנופלים בשבי הצבא, על מנת שיעסקו בבניין העיר ובפיתוחה. מאידך גיסא, יצא בקריאה אל הבורחים לשוב, והבטיח להם שנכסיהם יוחזרו להם אם ישובו עד תאריך נקוב. הוא פנה גם אל גורמים זרים, כגון הוונציאנים, להתזיר לאיסטנבול את הבורחים אל מושבותיהם.²⁴ בין ה'בורחים' הללו היו גם יהודים. ככל הנראה, רבים היו הנמלטים אל כיאוס. אמצעי שלישי היה ההגליה ההמונית אל העיר. לפי אחד המקורות, הצליח הסולטאן להעביר לאיסטנבול תוך פרק זמן קצר (עד 6 באוגוסט 1453, חודשיים לאחר הכיבוש!) כשלושים אלף איש באניות, מקצתם מגורשים ומקצתם מהגרים.²⁵ מקור אחר מספר על חמשת אלפים משפחות שהובאו מאנטוליה ומרומליה (החלק האירופי) בחודש ספטמבר; היה עליהם להגיע לאיסטנבול בחודש זה, אחרת יוצאו להורג.²⁶ אף מקורות

23 ראה למשל: S. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge 1965, pp. 148 ff. (ושם, עמ' 159, 176, על ההגליות); F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, Princeton 1978, pp. 102 ff. (על ההגליות ראה: עמ' 103–104, 161, 212, 220, 272, 274, 283); H. Inalcik, 'Mehmed the Conqueror (1432–1481) and his Time', 315, 345, 354; *Speculum*, XXXV (1960), pp. 408–416; אינלצ'יק, איסטנבול (לעיל, הערה 11), עמ' 224 ואילך, 238 ואילך; הנ"ל, מדיניות (לעיל, הערה 7), עמ' 233 ואילך. לאחרונה רוכזו עיקרי התאורים על נפילת קונסטנטינופול והתגובות בעולם הנוצרי למפלה זו אצל: A. Pertusi, *La caduta di Constantinopoli*, I (*Le testimonianze dei contemporanei*); II (*L'eco nel mondo*), Milano 1976. כמו כן ניתנת שם רשימת מקורות שלא נכללו באנתולוגיה נרחבת זו. אבל העורך לא התעניין בשאלת יישובה מחדש של העיר, ולא כלל באוספו את הטקסטים המרכזיים הנוגעים לסוגיה זו. וראה גם: K. M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, II, Philadelphia 1978, pp. 133 ff.

24 ראה לעיל, הערה 23. וראה גם: יעקבי, בני חסות (לעיל, הערה 13), עמ' 31–33.

25 ראה: N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'Histoire des Croisades au XVe siècle*, IV, 1915; פרטוסי, קונסטנטינופול (לעיל, הערה 23), א, עמ' 230, 426. הכותב הוא Samile (שמואל?) בישוף (?), שנמלט לוואלאכיה וכתב משם מכתב ב-6.8.1453 לראש העיר של Hermannstadt.

26 Doukas [Ducas], *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, translated by H. J. Magoulias, Detroit 1975, ch. XLII, 3, p. 241 (וראה עוד על ההגליות: שם, עמ' 243, 4,000). איש מהבלקאן, עמ' 257–258 [2,000 משפחות מהפלופונס]. אישור לפעילות נרחבת של אכלוס מחדש בספטמבר מצוי גם במכתבו של ראש מסדר האבירים של רודוס לאפיפיור ניקולאס V. ראה למשל: פרטוסי, קונסטנטינופול (לעיל, הערה 23), א, עמ' XC; ב, עמ' 426.

אחרים מתארים את המאמץ האדיר שהושקע ביישובה מחדש של העיר ובקימומה. כך, דרך משל, מקדיש טורסון בג דברים ארוכים לסוגיה זו,²⁷ ובמקורות רבים אנו מוצאים תלונות על מר גורלה של האוכלוסייה הנכבשת בכלל, ושל המגורשים לאיסטנבול בפרט.²⁸

והנה, בשניים מן המקורות המהימנים, המשמשים לחוקרים אבני פינה לתאור הארועים, מסופר שהיהודים היו בין אלה אשר הוגלו לאיסטנבול, מערי האימפריה בכלל ומרומליה בפרט. המקור הראשון הוא קריטובולוס. הוא מספר, שכאשר כבש מחמד את קונסטנטינופול היתה דאגתו הראשונה ליישובה מחדש. מחמד הוציא צו לכל חלקי ממלכתו ודרש בו שתושבים רבים ככל האפשר יועברו לעיר. תושבים אלה היו 'לא רק נוצרים אלא גם בני עמו ורבים מן היהודים'.²⁹ המקור השני הוא אנגילולו. הוא מספר, שמכיוון שהיהודים היו כה מועטים, ביחס לעיר גדולה כזאת, ציווה מחמד על כל יהודי ממלכתו, באנטוליה כברומליה, לעקור לאיסטנבול, על נשיהם וטפם. לדבריו, הם יושבו בקבוצות על פי מוצאם, ומקומות מושבותם נקראו על שם מקום מוצאם.³⁰ נמצא ששניהם מדגישים לא רק את בואם של היהודים לאיסטנבול כ'סורגון', אלא גם את מספרם הגבוה במיוחד של היהודים האלה, ביחס למספרם באוכלוסייה כולה. ואכן, כפי שכבר העלה א' הד, עוד במאה הי"ז נמנו קהלי איסטנבול היהודיים בשתי קבוצות: האחת של 'סורגון', והיא כללה בעיקר את יוצאי ביזאנטיון ואת נתיני האימפריה, והשנייה של 'הבאים מרצון' (kendi gelen), בעיקרם יוצאי ספרד ופורטוגאל.³¹ אף שלא יצא להסיק מסקנות נרחבות

27 ראה: H. Inalcik and R. Murphey, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, Minneapolis, Chicago 1978, pp. 37, 51b-61a; פרטוסי, קונסטנטינופול (לעיל, הערה 23), א, עמ' 330-331. על טורסון כהיסטוריון ועל מקורותיו ראה: אינלצ'יק, מדיניות (לעיל, הערה 7); הנ"ל, שיטות כיבוש (לעיל, הערה 7); הנ"ל, מחמד הכובש (לעיל, הערה 23).

28 ראה למשל בקינה של אברהם מאנקרה על גורלן של משפחות ארמניות: פרטוסי, קונסטנטינופול, שם, ב, עמ' 410-419, 491-493 (על הגרוש - עמ' 416); A. K. Sanjian, 'Two Contemporary Armenian Elegies on the Fall of Constantinople, 1453' *Viator*, I (1970), pp. 223-261. ולענייננו, שם, עמ' 248: 'He also issued a stern order / Causing anguish to all who heard it: / To all the cities in Rûm / Which were under his dominion. // He said to remove men with their families, / To bring and settle them in this city; / This brought great grief to the Turkish nation, / Who are lamenting with bitter tears. // For they separated fathers from sons, / They separated daughters from mothers, / They separated brothers from one another / They deprived many of their ancestral homes. // Not only Tačiks but also / Christians they brought here; / On the twenty-eight day of October / They brought four Armenians from Ankara'

29 M. Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, translated by C.T. Riggs, Princeton 1954, p. 93. על המחבר ראה: פרטוסי, קונסטנטינופול (לעיל, הערה 23), ב, עמ' 228-251, 462-461.

30 דבריו בתוך: W. Gèrard, *La ruine de Byzance (1200-1453)*, Paris 1958, p. 344. על המחבר ראה וזצל בבניגור, מחמד (לעיל, הערה 23), עמ' 45, 283-286. וראה להלן הערות 70, 74.

31 U. Heyd, 'The Jewish Communities of Istanbul in the Seventeenth Century', *Oriens*, 31

מעובדות אלה, ציין הד שלפנינו רשימת הקהלים שהוגלו בכפייה לעיר לאחר כיבושה בידי מחמד השני, רשימה שחשיבותה רבה להכרת יהדות ביזאנטיון במאות הי"ד והט"ו.³²

התמונה העולה מבדיקת הקהלים היא, שמתוך עשרים וארבעה קהלי ה'סורגון' ברשימתו של הד, ושלשה נוספים שמנה גרבר, יש שישה מאנטוליה וחמישה מאיסטנבול וסביבתה. שניים מקומם מוטל בספק, וארבעה עשר קהלים הוגלו מתורכיה האירופית. מה היה מספרם של הגולים מקהילות אלה ומה הן ידיעותינו עליהם? מתוך רשימה זו אין לדעת בברור מתי הוגלו קהלים אלה לעיר. אפשר שחלקם לפחות גלה לאיסטנבול בשנים מאוחרות יותר (כגון קהילת אגריבו [נגרופונטה], שגלתה כנראה אחר כיבוש האי בידי מחמד, בשנת 1470), ואין כמוכן כל ביטחון שאלה כל הקהלים שגלו. על מספר הגולים ועל אופי התיישבותם באיסטנבול ניתן ללמוד מרשימות המפקד החלקי של איסטנבול משנת 1455, שעדיין לא ראה אור.³³ אף ניתן ללמוד נתונים על מספר הקהלים ועל שמותם מרשימות ואקפים (הקדשות) שנשתמרו מן המאה הט"ו באיסטנבול.³⁴ מן המפקד של שנת 1455 עולים הפרטים האלה: בין הגולים היהודים מתורכיה האירופית היו ארבעים ושתיים משפחות מאיזדין (למיה), שלושים ושמונה משפחות מפיליפופולי, ומשפחות אחרות הגיעו מאדירנה, מטריקלה, מניקופול וממקומות אחרים.³⁵ יהודים אלה הובאו מהבלקאן בשלב מאוחר יחסית, בסביבות שנת 1455. הם

VI (1953), pp. 229–314. במאמר הדפיס הד את רשימת הקהלים, על בסיס מפקדים, משנת 1623 ומשנת 1691–1692, עם השלמות ממפקדים אחרים. ח' גרבר (יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה'16–17: כלכלה וחברה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 117–119) הדפיס את המפקד משנת 1689–1688 במלואו.

32 הד, שם, עמ' 305–306.

33 ח' אינלצ'יק עתיד לפרסמן ולנתח בפרוטרוט. ראה: H. Inalcik, 'Jews in the Ottoman Economy and Finances, 1450–1550', in: *The Islamic World – Essays in Honor of Bernard Lewis*, Princeton 1989, pp. 513–514, 527–528; אינלצ'יק, איסטנבול (לעיל), הערה (11), עמ' 224, 238.

34 מדובר בוואקפים של מחמד השני, אשר שעבד את תשלומי מס הגולגולת של קבוצות אוכלוסין שונות לצורכי הוואקפים. בשנת 1540 הם מנו 1,542 בתי אב יווניים, 777 בתי אב ארמניים ו-1,490 בתי אב יהודיים. לאחזקת ההקדשות ולמימון פעילותם הוא שעבד כמוכן גם הכנסות אחרות. ראה: ברקאן, המסגד של מחמד (לעיל, הערה 10), ושם, בפקסימיליה מול עמ' 304, יהודי השייך לוואקף. וכבר העיר על כך גרבר, כלכלה וחברה (לעיל, הערה 31), עמ' 27, והערה 68. על הוואקפים הללו בשנים 1540–1545, ועל היהודים החייבים לשלם את מסיהם להם, ראה: Ö.L. Barkan and E.H. Ayverdi, *Istanbul Vakıfları tahrir defteri, 953 (1546) tarihi*, Istanbul 1970, pp. XIV–XVI; אינלצ'יק, איסטנבול (לעיל, הערה 11), עמ' 238; אפשטיין, קהילות היהודים (לעיל, הערה 5), עמ' 178–180 (ושם רשימת הקהלים ומספר חבריהם ששילמו את מסיהם לוואקפים של מחמד השני באיסטנבול, מן השנים 1540, 1545); לאורי, הכיבוש (לעיל, הערה 7), עמ' 325, 334. על דרכו של מחמד השני במימון הוואקפים ועל השימוש בהם כמנוף לפיתוח ראה: ברקאן, הערות (לעיל, הערה 11); אינלצ'יק, מדיניות (לעיל, הערה 7).

35 אינלצ'יק, איסטנבול (לעיל, הערה 11), עמ' 238.

התיישבו באזורים עזובים וזנוחים – במקום 'סורגון' מוסלמים שהובאו לפניהם ונמלטו בהמוניהם מן העיר. מרשימות הקהלים שמסיהם שועבדו לוואקפים של מחמד השני עוד במאה ה'ט"ז מתעורר הרושם, שמספר המקומות שמהם הוגלו היהודים אל איסטנבול גדול עוד יותר מאשר מספר קהלי ה'סורגון' הרשומים במפקדי המאה ה'י"ז. ברשימות אלה נמנו חמישים קבוצות של יהודים על פי מוצאם. אבל קשה להכריע אם אכן כל הקהלים הם 'סורגון', או שמקצתם נספחו אל הוואקפים הללו בתקופה מאוחרת יותר ואולי נספחו גם אם באו מרצונם ולא בכפייה. מכל מקום, ניתן לומר שתופעת ה'סורגון' הקיפה את רוב יהודי האימפריה העות'מאנית במאה ה'ט"ו. אם כן, נכונה עדותם של ההיסטוריונים היווניים, המציניים שרוב היהודים באימפריה, אם לא כולם, הוגלו לאיסטנבול, בפרק זה או זה של תהליך יישובה מחדש. פליאה היא אפוא, שמאורע כה מכריע בתולדות היהדות הרומניוטית לא מצא, לכאורה, ביטוי בכתביהם של יהודי רומניה.

3. רישומן של ההגליות בכתבי יהודים בני הזמן

בדיקה מדוקדקת בכתביהם של כמה מיהודי ביזאנטיון בני הזמן, ועיון בכתבי כמה מן האישים שחיו במושבות לאטיניות בלוואנט מעלה, שאכן השאירו מאורעות אלה את רישומם על בני אותו הדור. בטרם נבוא לעיין בכתבים אלה נציין, שלא ניתנה תשומת הלב הראויה גם לכמה מדברי הקראים יושבי האימפריה העות'מאנית במאה ה'ט"ו אשר ראו אור בדפוס. עיון בכתביהם של קראים מעלה, שגרושם של הקראים לאיסטנבול היה מקיף והטביע עליהם חותם בל יימחה. דרך משל, כלב אפנדופולו הקראי, בבואו לתאר בספרו 'פתשגן כתב הדת' את השינויים שחלו במנהגי קריאת התורה של העדה, מספר כדברים האלה:

... והנה נמשך המנהג הזה עד שלכד המלך הגדול שלטן מחמד בן מורד ב"ג אוטמאני את עיר קוסטנדינא שזה היה בשנת הרי"ג. ובשנת הרט"ו גרש כלל היהודים שבמלכותו והושיבם בקוסטנדינא מעיר אדירנופול"י ופר"וטו מאחר כן וזולתם. והיה זה המנהג ר"ל [רוצה לומר] להיות התחלת התורה בניסן נמשך אחר ביאתם בקוסטנדינא כמו ד' או ה' שנים, עד שקם החכם הרב ב"ר [כ"ר?] מנחם בכ"ר יוסף נ"ע, הוא זקנו של מורי הרב אליהו בשייצי של [ז"ל?] בהכ"ר משה נ"ע, והיתה בידו חרב השכל בה יחריב אויביו, ורצה להשיב הענין לאיתנו, כי כבר סרה המחלקת... עד שהיה בחור א' [חד] נכבד וחכם שמו אליהו שובשי, והיה שר וגדול בישראל... ובשבת שחל להיות אחר יום א' [ח' – שמיני] עצרת בחד' [ש] תשרי שהיתה פרשת היום לפי מנהגם או פרשת אחרי מות, קם ר' אליהו הנזכר והתחיל התורה וקרא בפרשת בראשית, ומצד חזק ידו במלכות ועצת הזקנים הנכבדים הראוים מהקהל ועזר הבורא של כלם, שרצו לקים הסדר הכתוב בתורת משה ומנהג אבותינו הקדושים, נתפיסו כל הקהל ולא ענו דבר כי שב המנהג הראוי האמתי לאיתנו...³⁶

כמה צדדים של עניין מצינו בדבריו. היה זה גרוש של 'כלל היהודים' שבמלכות, ואף אם נקבל שמדובר בקראים בלבד, הרי לפנינו גרוש של כלל הקראים. מקצת מנהיגי העדה הקראית ניצלו שעת כושר זו להנהיג רפורמות מרחיקות לכת בקרב הקראים המקובצים באיסטנבול, אף שלא הכול ראו אותן בעין יפה. רפורמות אלה באו עקב ברית בין המשכילים לגבירים ובין חכמי העדה למקורבים לשלטון.

הגורם המרכזי שהביא להתקרבות בין היהודים הרומניוטים לקראים, היה ככל הנראה המפגש ביניהם כגולים בעיר הבירה הנבנית והמתאכלסת מחדש. אלה גם אלה היו נוחים יותר לקבל השפעות ולהתקרב לאחרים, כאשר טולטלו מחיים מתוקנים ומסודרים אל כור ההיתוך של הגולים מן הערים השונות, החייבים לעצב את חייהם מחדש ולבנות לעצמם בסיס כלכלי וארגוני. אף שותפות הגורל עשתה בוודאי לא מעט.³⁷ אבל כשם שבמחנה הרבני נמצאו כידוע מתנגדים להתקרבות כך גם במחנה הקראי.³⁸ והנה, בפי אחד מאלה, שבתי בן אליה מפרוטו, יש גם הסבר לתהליכים שעברו על הקראים בזמנו, וזו לשונו:

...ואנחנו עדת הקראים נתמעטנו. ואפסו מבינינו ספריהם המאירים עיני בני עמנו. ונתלמדנו מהרבנים. גם בהתחברנו עמהם גורים [גולים] בקוסטנטינה, הרגלנו בספריהם, בשמענו מפייהם תמיד בפירושיהם... וכמעט נטתה לבת רועי עמנו להאמין בהם וקצתם הסכימו לדבריהם לגמרי, ופוסחים על שתי הסעפים ואומרים שהאמת אתם... ובראותי זה אני שבתי הצעיר ממשפחתי והדל באלפי, בן אליהו מבני גלות פרווטו המובאים בקוסטנטינה לבשתי כתנת הקנאה....³⁹

בעיני המתנגד, ה'התחברות' עם הרבניים הגולים באיסטנבול היא שורש הרע והגורם לרפורמות של החדשנים. הוא יוצא חוצץ נגד עצם ההתחברות וההתקרבות, שאירעה בתקופת משבר.⁴⁰

ממקורות אלה עולה, שלא זו בלבד שהקפה של ההגליה של הקראים היה רחב, אלא

J. Mann, *Texts and Studies*, II, וכבר הביא זאת: *JQR*, n.s., XVII (1927), pp. 168–169
7 Philadelphia 1935, pp. 296–297, no. 7, והתיקונים בטקסט הם מידו. מאן מתלבט (שם, עמ' 292, והערה 15) בסתירה שבין פיסקה זו לבין דברי אליהו קפשאלי (ראה לעיל, ליד הערה 17), ומציין: 'This point of the real motives of the government still needs clarification'

37 ראה: צ' אנקורי, 'בית בשייצי ותקנותיו', בתוך: ספר... אדרת אליהו, רמלה תשכ"ו, עמ' 5–6.
38 ראה סיכום הדברים אצל מאן, מקורות (לעיל, הערה 36), עמ' 292–315. עיקרי הדברים שם נכונים, אבל יש לחקן מספר פרטים. בינתיים נוספו לנו ידיעות על כמה מן האישים המעורבים באותו פולמוס. על ר' ישעיה מישני ראה למשל: 'הקר', קבוצת איגרות על גירוש היהודים מספרד ומסיציליה ועל גורל המגורשים, פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה – מוקדשים לעיבוד כ"ץ, ירושלים תש"מ, עמ' עא–עג.

39 [M.] Frankl, 'Karäische Studien', *MGWJ*, XXXI (1882), pp. 270–271. מובא אצל: מאן, מקורות (לעיל, הערה 36), עמ' 299, הערה 11.

40 ולא כדברי אנקורי (לעיל, הערה 37), עמ' 9, המבקש לראות בו מתנגד להקף ההשפעה בלבד. וראה: מאן, מקורות, שם, עמ' 298–299, שתפוצת הרפורמה ב'נר שבת' נובעת מבואם לאיסטנבול.

שתוצאותיה היו בעלות השפעה מכרעת על עיצוב דמותם הדתית והחברתית.⁴¹ סימן לכך שההגליה היתה נרחבת ניתן לראות בכך שהמנהיגות הקראית הידועה לנו באדריאנופול לפני שנת 1453 עברה לאיסטנבול. מכאן ולהבא הקראים באיסטנבול קרויים קהילת אדירנה או אדריאנופול, במקורות הפנימיים ובמקורות הרשמיים,⁴² ואילו קהילת אדריאנופול הקראית יורדת מאוד.

לא רק בכתבי הקראים נותר רושם מאורעות נפילת קונסטנטינופול ומדיניות היישוב מחדש שהופעלה בעקבותיה. ר' אפרים ב"ר גרשון, רופא ודרשן בן וְרוֹיָה (Karaferia, Veroia), חי באמצע המאה ה־15 וסבב בכמה ערים בלואאנט. חיבורו האוטוגרפי נשתמר בכתב יד ותואר בפרוט.⁴³ בכתב היד,⁴⁴ שהוא חיבור של דרשות ופרושים, נזכרים התאריכים: שנת ה'ד'ר⁴⁵ ושנת ה'ט'ר.⁴⁶ הוא מספר שגלה 'מארץ מולדתי ובאתי בעיר אגריפ'.⁴⁷ מדבריו ברור שבא לשם 'מן התוגרמה'.⁴⁸ נראה שאפרים ב"ר גרשון הגיע מוורויה לנגרופונטה דרך זייטון, היא למיה, היושבת על רצועת יבשה הסמוכה לאי. בנגרופונטה ישב שנים אחדות, עבר לזייטון ומשם יצא לאיסטנבול.⁴⁹ בשנת רכ"ט (1469) ישב באיסטנבול ואף דרש בה ברבים.⁵⁰

- 41 ראה להלן, הערה 178, על תופעה מקבילה בקהילות הרומניוטיות.
- 42 ראה למשל: דאנון, תעודות (לעיל, הערה 36), מס' 25, 26, 29, 44, 48, 61, 80 ועוד; הד, קהילי איסטנבול (לעיל, הערה 31), עמ' 301; אפשטיין, קהילות היהודים (לעיל, הערה 5), עמ' 180, 187.
- 43 חיבורו תואר על ידי: M. Steinschneider, *Hebräische Bibliographie*, XVII (1877), pp. 30–32 (1879), pp. 110–111, 134–136; *ibid.*, XIX (1879), pp. 30–32. ובקבוצותיו אחרים כגון צבי הירש יפה, בהוספותיו למהדורה העברית של גרץ (ו, ורשה תרנ"ט), ועוד. ויש בדעתי לשוב ולדון בו ובחיבורו במסגרת אחרת. הוא וספרו נשתרבו למחקרו של ח"ה בן ששון, 'דור גולי ספרד על עצמו', ציון, כו (תשכ"א), עמ' 28, והערה 23. הוא אינו שייך לדור זה ותאורו מתייחס לגלות היהודים באיסטנבול.
- 44 כתב יד הספרייה הבריטית, מס' 379 בקטלוג מרגליות, ב, עמ' 42–43, סרט מס' 5963 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.
- 45 שם, דף 2ב: רט"ו (1450 או 1455).
- 46 שם, דף 346א: ר"כ (1455 או 1460). דרשות רבות נכתבו כדי לדרשן ברבים, ורק חלקן אמנם נאמרו בפועל בפני הציבור. המחבר הוסיף לעסוק בחיבורו שנים הרבה, תיקנו, השלימו והוסיפו לו הוספות. מן החיבור ניתן לעמוד גם על כמה מגלגולי המחבר ותנועותיו ממקום למקום. על מולדתו כתב (דף 75ב): 'עמי ומולדתי אגידה לנבונים. שם עירי היא וריאה והיא ארץ התורקנים...'. על השכלתו ולימודיו ראה: שם, דף 99ב–100א. וְרוֹיָה היא קראפריה העות'מאנית. וראה עליה: *Encyclopaedia of Islam*, IV (1927), p. 731.
- 47 שם, דף 2ב.
- 48 שם, דף 236ב, 187א.
- 49 שם, דף 98ב, הוא מספר: '...וכשבאתי הנה בעיר קוצדינא שאלתי לבני אמי ואחי... וביאתי מזיטון שהיא מארץ תוגרמה'.
- 50 שם, דף 344ב–345א.

מחיבורו מתברר שהוא היה עד ראייה למאורעות ההגליה לאיסטנבול, ואף מהלך חייו שלו הושפע מכך. הוא מרבה להזכיר את הגלות, וקורא לעצמו 'אפרים ב"ר גרשון הגולה'.⁵¹ לדבריו, '...שדאגת הגלות איננו מניח לי לשון ונעשיתי כדמות קלשון';⁵² ובמקום אחר: '...ועשאני כמו דדי בתולה והגלני מקהלה אל קהילה'.⁵³ למעשה, עצם מהלך נדודיו אומר דרשני. מורויה גלה לנגרופונטה באמצע המאה ה־11, ובדרשותיו שם תינה את צרות גלותו האישית ואת הירידה במעמדו הכלכלי. באחת מדרשותיו הוא אף מצייר מציאות שלפיה ההגליה עתידה לבוא על הכול:

...אכן בני אדם השוקטים על שמריהם ובגולה לא הלכו, לא חשבו כי זה הוא גלגל שחזור בעולם. שאם לא יבוא הוא – יבוא בנו, שאם לא יבא בנו – יבא בן בנו [לידי גלות]... להפיח כזבים לומ' [ר] כי הגלות לא נגזר אלא לרצון האדם, ולא חשבו כי מקרה אחת לכל, כטוב כחוטא כצדיק כרשע...⁵⁵

לאחר פרק זמן ששהה בנגרופונטה הוא עורך הכנות לצאת לאיסטנבול. בנגרופונטה, ככל הנראה, אף כתב לעצמו דרשה, ובראשה ציין: 'זה אדרוש בקוסדינא אם יזכני השם ואלך לשם'.⁵⁶ והנה, לפנינו דרשה קצרה ומפליאה בצורתה ובדרכי פרשנותה, וכל כולה מיועדת לגולים לאיסטנבול, לכבדם ולנחמם. וזה לשון הדרשה:

...מי זאת עולה מן המדבר כתמרות עשן מקוטר מור ולבונה מכל אבקת רוכל.⁵⁷ הפסוק הזה ראוי להדרש אצל מעלתכם שגליתם מארצכם, והנחתם בתיכם וארץ אחוזתכם ושדה מגרש עריכם.⁵⁸ ונחלת אבו' ⁵⁹אבותיכם. ושדותיכם וכרמיכם. וגפניכם ותאינתכם וארץ מולדתכם. ויקר תפארת מושבכם. ומדוע היה זאת בימיכם.⁶⁰ ועתה הטו אלי אזניכם. ושמעו ותחי נפשכם.⁶¹

'מי זאת', ואנה תמצא כמו זאת הקהילה המ' ⁵⁹המעולה שעלה מן הגולה. וזהו אומרו: 'מי זאת עולה. מן המדבר', ר"ל [רוצה לומר] שעליתם ובאתם הנה מן דבור ומאמר של השר הגדול. וזהו אומרו: 'מן המדבר'. 'כתמרות עשן' – בשעה שנסעתם ממקומכם לבוא הנה, נעשיתם

51 שם, דף 30ב, ועוד.

52 שם, דף 2ב, 99ב, ועוד.

53 שם, דף 289ב.

54 הוא מספר שבשנת הדר'ר, או הטו'ר, בבואו להעלות את חיבורו על הכתב, בנגרופונטה: 'זמעט זמן

בתוכם דרתי' (שם, דף 2ב).

55 שם, דף 245ב–246א.

56 שם, דף 96ב–97א.

57 שיר השירים ג ו.

58 על פי ויקרא כה לד.

59 סוף שורה, ונכתבה המלה להלן בשלמותה.

60 על פי יואל א ב: 'ההיתה זאת בימיכם'.

61 על פי ישעיה נה ג. דבריו עד כאן הם מעין פתיחה לתאור.

כולכם כתים מרות, ⁶² ר"ל: כל כת וכת היתה ממררת ובוכה, והיה עולה עשן מנחיריכם מרוב הצער והיגון שבאה אליכם. וזהו אומרו: 'כתים מרות עשן'. 'מקוטרת מור ולבונה' ⁶³ – לכל אחד ואחד היה נפשו מר לו על שהוא מפזר הלכנים ⁶⁴ שלו, שכן 'מר לבונה' עולה בחשבוננו – מפזר. ⁶⁵ וזהו אומרו: 'מור ולבונה מכל אבקת רוכל', זה בא לרמוז על המעונגים והאמרכלים, כשהיו באים בדרך, היה האבק עולה בפניהם, והיה מזיק אותם. לכך נאמר: 'מכל אבקת רוכל'. ת"ם.

אפרים בן גרשון התעתד לדרוש דרשה זו לפני הגולים מערי רומליה (תורכיה האירופית) לאיסטנבול; הדעת נותנת שהתכוון לדרוש זאת לפני אנשים שהכיר. והלא גם מוורויה וגם מלמיה (= זייטון) הגלו היהודים לאיסטנבול, כפי שעולה מרשימות המפקדים של שנת 1455 ומרשימת קהלי ה'סורגון'. ⁶⁶ לעומת זאת, ברור שהוא אינו מתכוון לקהל נגרופונטה, הואיל ואנשי קהל זה גלו לאחר שנכבש האי, בשנת 1470, והוא הגיע לאיסטנבול לפני כן. ⁶⁷ הגולים הללו נטשו את רכושם ואת 'ארץ מולדתם', ⁶⁸ על פי צו

62 כתים-כיתות, חבורות של בני אדם. ראה: תוספתא מועד, מסכת פסחים, מהדורת ש' ליברמן, נויארק תשכ"ב, ד' ח ז, ועוד; שיר השירים רבה, פרשה ח, ד"ה 'אם חומה אני': '...שאני עתידה להעמיד כתים כתים וחבורות של צדיקים כיוצא ב'; בראשית רבה, ח ה: 'בשעה שבא הקב"ה לבראות אדם הראשון נעשו מלאכי השרת כיתים וחבורות'. 'כתים מרות' – לא מצאתי שימוש בצירוף זה. הוא דומה ללשון הפייטנים, דוגמת 'כתי שמאי', וכדומה. וכנראה הדרשן דרש 'כתמרות' – 'כתם', 'מרות' – בכפל מ'. שימוש בלשון 'מדבר' – 'דיבור' מקובל בין יוצאי ספרד בתקופה מאוחרת יותר. וראה להלן, נספח ב, באיגרת ר' יוסף מאטארון, דף קפט ע"א, שורה 3. והשווה שימוש דומה אצל המשורר ישראל נג'ארה: 'י' יהלום, 'ר' ישראל נג'ארה והתחדשות השירה העברית במזרח לאחר גירוש ספרד', פעמים, 13 (תשמ"ב), עמ' 107, והערה 45. 'אבקת רוכל' – אבק העולה מן העפר, ראה: שיר השירים רבה, פרשה ג, ד"ה 'מי זאת עולה מן המדבר'.
63 שם, דף 46ב, דרשה אחרת על 'מקוטרת': ד"א [דבר אחר] מקוטרת מור; זה ישמעאל, שהיה מר במעשי כמור הזה שהוא מר בטעמו. ולבונה: זה אליעזר עבד אברהם, ועל אלו השניים אמר אברהם אבינו ע"ה [עליו השלום] שבו לכם פה עם החמור...'.
64 מטבע כסף. לבן – אקצ'ה.
65 אך ורק אם נקרא 'לבנה' בכתוב חסר, שאם לא כן אין התאמה בגימטריה.
66 ראה: אינלצ'יק, איסטנבול (לעיל, הערה 11), עמ' 238 (ארבעים ושתיים משפחות מלמיה); הד, קהלי איסטנבול (לעיל, הערה 31), עמ' 301 (ורויה); אפשטיין, קהילות היהודים (לעיל, הערה 5), עמ' 179 (למיה; ורויה).

67 ראה לעיל, הערה 50 ולהלן הערות 74, 97.

68 יחסו ל'ארץ מולדת' יש בו עניין רב, והוא מגלה טפח מיחסם של יהודי ביזאנטיון המאוחרת אל מקומות מושבותיהם. ראה למשל שם, דף 172א: '...וזה ודאי היה ניסיון גדול כי בטבע העולם, בארץ שאדם רגיל ויש לו זמן שדר בו, אפי' [לו] אינה ארץ מולדתו, קשה לו כשיוצא ממנה. וכ"ש [וכל שכן] אם היא ארץ מולדתו, שמזגו שווה לאויר הארץ וכשיוצא ממנה נחלש. ואע"פ [ואף על פי] שאין לו משפחה שם כ"ש אם הם אבותיו שם, כי קשה לו מאד הפרידה מהם...'. וראה גם דבריו על תחושת העלבון שיש לחכם הנפטר בגלות חוץ למקומו, בדרשתו הסטריאופית על פטירת תלמיד חכם (דרשה שדרש לבסוף על ר"ש בואינו באיסטנבול): '...כמו שאירע לזה הנכבד שהיה מורינו ורבינו ונפטר בחוצה לארץ ולא זכה לשוב על מקומו שאע"פ שקהילה מהוללה ומיוחסה הקהילה,

'השר הגדול' – הסולטאן או הממונה מטעמו על ביצוע הצו. המעבר לאיסטנבול כרוך לא רק באבדן רכוש וביציאה ממקום שהם קשורים אליו רגשית, אלא גם בסבל, בהוצאה כספית גדולה ובפגיעה בבריאות.⁶⁹ בדבריו הוא מדגיש את זיקתם הרגשית למקומם הקודם, והוא גם מבקש לנחמם בתאור מעלותיהם ובתאור עמידתם בסבל. מסופו של התאור אנו נרמזים גם על אופיו של המסע – ברגל או בעגלות; על כל פנים זה לא היה מסע ימי. האבק הוא אבק השיירה העושה את דרכה מאזור למיה עד איסטנבול.⁷⁰

מסתבר אפוא, שאפרים בן גרשון נמלט מוורויה (שטח עות'מאני) אל נגרופונטה (שטח ונציאני), ככל הנראה על רקע צווי ההגליה שהוצאו בוורויה, לאחר כיבושה של קונסטנטינופול. ואולם הוא חש מנותק מסביבתו הקודמת, וגם יחס אנשי המקום אליו לא נראה לו, אף שכנראה היה מקובל על הבריות. על כן הוא ביקש להתאחד עם קהילתו המקורית, אשר גלתה בינתיים לאיסטנבול, ויצא בעקבותיהם למקום גלותם. דומה שלפנינו מקרה קונקרטי של יהודי שנמלט מן האזור העות'מאני (כנראה מוורויה דרך למיה) סמוך לאחר כיבוש קונסטנטינופול, וגם לשכמותו התכוון מחמד השני בפנייתו לוונציה להחזיר את הבורחים לאיסטנבול. וכבר ציין דוד יעקבי, שייתכן שיהודים ברחו מן האזור העות'מאני לוונציאני, בין השנים 1453–1457, ושיער שמדובר בתושבי למיה שברחו לנגרופונטה.⁷¹ הדברים מקבלים אישור מדברי אפרים ב"ר גרשון ומתולדותיו. אף השערתו, שם, שיושבי נגרופונטה החלו להגר לאיסטנבול, והעדיפו את הנתינות העות'מאנית על הוונציאנית בגלל התנאים שהתפתחו שם, מקבלת חיזוק ממהלכו של אפרים ב"ר גרשון. לא פלא שנתהפך הגלגל, ובשנת 1459 ביקש הסינט בוונציה לדאוג

שנפטר הצדיק עוד יש בלבו עלבון מפני שלא זכה לשוב על מקומו אבל מת בגלות' (שם, דף 183א). בדבריו אלה יש מעבר מבעייתיות של המוות ב'חוצה לארץ' לבעייתיות שבמוות 'מחוצ' למקומו. דהיינו, הוא נפטר באיסטנבול ולא בחיק קהילתו, וזה הוא ה'חוצ' לארץ' שלו. במקום אחר, בדברו על 'הסיבה להוליד אדם בנים צדיקים מקדשים שם שמים', הוא מביא את דברי חז"ל על חובת האדם לקדש עצמו בשעת תשמיש, ומוסיף: 'וכל שכן אם יהיה האשה הראויה לו ושורש משורש נכון ומל שונו ומאר צו...' (שם, דף 224ב). ואולי יש לפנינו השפעה מן הסביבה, שכן ידועה דבקותם של היוונים והרומים הקדמונים ב'מולדת'. על התפתחותו של המושג בתרבותם ראה: M. Bonjour, *Terre Natale – Études sur une composante affective du patriotisme romain*, Lille 1976 (Thèse, Université de Lille III). על המוג השווה, על ארץ המולדת ועל התאמת האוכלוסין לארץ ראה: א' אלטמן, 'תורת האקלימים לריה"ל', מלילה, א (1944), עמ' 1–17; וראה גם: י' היינמן, 'היחס שבין עם לארצו בספרות היהודית ההלניסטית', ציון, יג–יד (תש"ח–תש"ט), עמ' 1–9.

69 יש שלים לב שבהקשר זה לא נאמר דבר על פרוד משפחות. לעומת זאת, יש אצלו רמזים לכך במקומות אחרים (ראה למשל: לעיל, הערה 68). ואולי נובע הדבר מכך שבקהילות אלה הוגלו כל בני הקהילה לאיסטנבול ולא נותרו יהודים במקום, והדבר צריך עיון.

70 על מסע של מחמד השני וצבאו בשנת 1458 מאזור נגרופונטה, ראה: בבינגר, מחמד (לעיל, הערה 23), עמ' 161. והשווה שם, עמ' 283–286, המסע של צבא מחמד והגולים לאחר כיבוש האי.

71 וראה: יעקבי, בני חסות (לעיל, הערה 13), עמ' 31–33.

לשיבתם של אלה לנגרופונטה.⁷² יתר על כן, מתעודה משנת ר"ח (יולי 1458) עולה, שקהל נגרופונטה כבר היה קיים באיסטנבול, והעסיק את ר' משה קפשאלי.⁷³ ממילא יש להניח, שנתרבו היוצאים מנגרופונטה אל עיר הבירה. ממהלך הדברים ברור, שעל אף סבלם של הגולים, ולמרות ההפסדים שנגרמו להם שעה שעברו לאיסטנבול (ולא יכולים היו לעזובה גם אם חפצו בכך), באו שמה גם אנשים כר' אפרים, שלכתחילה נמלטו מן הגרוש עצמו. עם זאת, אין ר' אפרים נמנע מלומר דברי ביקורת על היהודים ועל מצבם באיסטנבול. בדרשה שדרש בשנת רכ"ט הוא אומר: '...וכל זה מרוב השעבוד והצער שאנחנו מצערים עצמינו לרדוף אחר טורפינו אנחנו צועקים(!) בשם והוא ישמע קולינו ויחוס וירחם עלינו ויגאלנו...'.⁷⁴ הוא רואה באימפריה העות'מאנית את המלכות הרביעית של דניאל, וכשזו תיפול ייגאלו ישראל והם ישובו לארצם.

דבריו של אפרים ב"ר גרשון מתונים ביחס ואינם כתובים בסערת רגשות. תאורים קשים יותר על גורלם של הרומניוטים אנו מוצאים בקבוצת איגרות שהעתיק מכאל בלבו מכרתים. מכאל בלבו ידוע לנו⁷⁵ (נולד בניסן קע"א [1411] ובתנוכה ר"מ [1480] עוד היה בחיים), ואחד מכתבי היד שליטקט, כתב יד ואטיקן 105, זכה להתעניינות רבה בספרות המחקר.⁷⁶ כתב היד הוא מעין אוסף ספרותי, ובו פלל בלבו כתבים משלו ומשל אחרים.

72 לעומת זאת אין לקבל את תאורו של יעקבי, שם, עמ' 32, על התנאים באיסטנבול, הואיל והם מבוססים על הגישה ההיסטוריוגרפית המקובלת בנוגע ליחסי היהודים עם העות'מאנים ו'הרבנות הראשית' בעיר. וראה: הקר, הרבנות (לעיל, הערה 16), עמ' 225–263.

73 ראה: הקר, שאלוניקי (לעיל, הערה 1), עמ' 96–97, והערות 134–137. לא ברור אם קהל זה של יוצאי נגרופונטה, שנתיישב בעיר מרצון, נכלל רשמית בין יוצאי נגרופונטה שהוגלו לעיר לאחר כיבושה והיו כנראה קהל 'סורגון', והדברים צריכים עיון. על אנשי נגרופונטה כ'סורגון' ראה גם בתעודה משנת 1585–1586 אצל גרבר, כלכלה וחברה (לעיל, הערה 31), עמ' 90.

74 שם, דף 344. וראה להלן, הערה 97. לא חסרת עניין היא העובדה, שאנגילולו, אחד הלאטינים שנשבו בנגרופונטה, עם כיבושה בשנת 1470, השאיר אחריו תאור מפורט ובו דברים מקבילים – הן על ההגלות והן על המציאות הכללית באימפריה. ראה לעיל הערות 30, 70.

75 על תאריך לידתו ראה: כתב יד קמברידג' 35 (קטלוג שילר-סינשי, עמ' 61), עמ' 122א. ראה עליו: צ' מלאכי, קרית-ספר, מא (תשכ"ו), עמ' 392–393; מ' בית אריה, שם, מב (תשכ"ז), עמ' 274.

76 תוכנו של כתב יד ואטיקן 105 (פרט מס' 217 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים) תואר פעמים אחדות על ידי כמה מגדולי חכמי חכמת ישראל, מאז רשימתו הלקויה של אסמני. לראשונה דן בו בהרחבה מ' שטיינשניידר במאמרו על יהודי קנדיאה, אשר נדפס בהמשכים בתוך: Mosé, II (1879) – VI (1883), על פי מידע שקיבל מאברהם ברלינר ומאחרים. לאחרונה תיאר את כתב היד בפרוטרוט מ"ד קאסוטו, בחיבורו על כתבי היד העבריים שבספריית הוואטיקן, קרית הוואטיקן 1956. נ' בן-מנחם (מגנזי ישראל בואטיקן, ירושלים תש"ד, עמ' 63–68) מתעלם מרובו של כתב היד. מתוך כתב היד הזה נדפסה קבוצת איגרות ומסמכים במאמרו של א"ח פריימאן: 'שליחים ועולים', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 194–207. לקטעים אחרים נזקק בתוך מבואו (שם, עמ' 185–193); הנ"ל, 'תעודה על פדיון שבויים בדרום צרפת במאה החמש עשרה', קבץ על יד, ה, 1 [טז] (תשכ"ו), עמ' 247–257. על טקסטים קבליים

בתוך כל אלה העתיק גם איגרות שנתקבלו בקהילת קנדיאה, בפרקי הזמן שנשא בהם בתפקידים רשמיים ובפרקים אחרים. לרוב נשמטו מן האיגרות הללו פרטים מזהים, אבל לעתים נותרו נתונים כאלה בתעודות, שרובן ככולן מן הרבע השני והשלישי של המאה ה'ט"ו.⁷⁷ לכמה איגרות נודעת חשיבות מרובה לתולדות יהודי האימפריה ברבע השלישי של המאה, ⁷⁸ דרך משל, האיגרות המתייחסות לכיבושי העות'מאנים ולמה שנתלווה להם. אחת האיגרות, הפותחת בפתיחה מצועצעת ומורכבת, ⁷⁹ כמנהג התקופה והמקום, נשלחה כנראה מקהילת קורפו, ⁸⁰ ובה בקשה לסייע לאיש אמיד, שירד מנכסיו בשל התהפוכות הפוליטיות והנפילה בשבי. אגב אורחא בא באיגרת תאור של מאורעות הימים:

...בני הגברת נעים ונדים. בלחץ עבדים. ושקטים ילדי האמה. ⁸¹ שולטים בכל מזמה. לבני

ופילוסופיים שבכתב יד זה ראה: א' גוטליב, 'זיכות הגילגול בקנדיאה במאה ה'ט"ו', ספונות, יא (תשל"א-תשל"ח), עמ' מה-סו (=מחקרים בספרות הקבלה, תל-אביב תשל"ו, עמ' 370-396, וראה שם, הערה 3); א' רביצקי, דרשת הפסח לר' חסדאי קרשקש ומחקרים במשנתו הפילוסופית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 21-22 (והספרות שם), עמ' 128 ואילך; י' הקר, 'עלית יהודי ספרד לארץ ישראל וזיקתם אליה בין קנ"א (1391) לרנ"ב (1492)', שלם, א (תשל"ד), עמ' 137-147. כמו כן נדפסו מתוך כתב יד זה קטעים קצרים (כגון הכתובת שעל בית הכנסת, שבדף 116א בכתב היד).
77 התאריכים האחרונים הנוכחים בכתב היד הם רל"ד, רל"ה, רל"ו (כתב יד ואטיקן 105, דפים 189א, 193א). ואולם בכתב היד יש גם חומר מאוחר אחר, כגון כתב הנוגע לפולמוס מהרי"ק-ר' משה קפשאל, או כתבים הקשורים בשליחי ארץ ישראל. חטיבת האיגרות מתחילה בדף 149 של כתב היד (אף שיש כמה איגרות ממכאל בלבו ואליו גם קודם לדף זה), לאחר העתקת חילופי דברים בינו לבין חכמים אחרים בני זמנו (דף 116ב-149). היא נמשכת עד דף 188 לערך (מדף 189א ואילך הועתקו דרשות משלו [בשולי הדברים שולבו לעתים כתבים של ר' משה אשכנזי עשרים וארבע] וכן ויכוחו על הגלגול עם ר' משה כהן אשכנזי).

78 איגרות אלה, וקטעי ספרות אחרים, לא זכו לתאור נאות ברשימות השונות, שהוקדשו לכתב יד זה (ראה לעיל, הערה 76). מקצת התאורים לקויים ומקצת הטקסטים (כולל החשוב שבהם), דילגו עליהם לגמרי בתאורי כתב היד. כמה איגרות נדפסו בנספח ב של עבודת הדוקטור שלי. ראה: הקר, שאלוניקי (לעיל, הערה 1), עמ' ג-כה, ועוד אשוב לדון בהם ובטקסטים אחרים במחקרי על תגובות היהודים לנפילת קונסטנטינופול.

79 כתב יד ואטיקן 105, דף 167א-ב. לאיגרת פתיחה ארוכה ונמלצת (שורות 1-27) הטענה ביטויים מספר דניאל, מספר יצירה ומספר הזוהר, ועניינה תאור גורל עם ישראל ומצבו הכללי: יחס ה' אליו ותחושת העם ומעמדם של ישראל לעומת מעמד המוסלמים והנוצרים. בחלקה השני של הפתיחה עובר הכותב מתאור כללי לתאור מציאות קונקרטי (מסוף שורה 20-27): גורל היהודים על רקע התפשטות העות'מאנים. פתיחה זו היא רקע להמשך, בקשת סיוע ל'האיש השפל הלו...'. (שורה 27), בן טובים ומלומד, שנפגע מכל אלה וזקוק לסיוע. לענייננו חשובה דיוקא הפתיחה.

80 ראה: שם, דף 167ב: '...והאיש הלו ידוע שהוא מחשובי הדור. משפחתו מכניס אורח בביתו. כאשר ראהו הנכבד ר' עזרא מרדוס [איש זה נזכר בכתב היד גם באיגרת שכתב אליו מכאל בלבו; ראה דף 165א. הוא היה בשליחות בוונציה, וכנראה היה אחד ממנהיגי קהילת רודוס] אשר עבר מפה קהל עיר קורפו ועליו המו מעיו...'. (ההדגשה שלי - י"ה).

81 'בני הגברת... ילדי האמה' - ניגוד צרופים המופיע הרבה בשירת ימי הביניים, בהשאלה, ליהודים לעומת המוסלמים, ובפרט בשירת ספרד. ראה: נ' אלוני, 'שרה והגר בשירת ספרד', ספר בן-ציון

הגברת הורידם תהומה.⁸² והנוגשים מכל אותנו אותנו (!) לוחצי'ם] ואצים. בעדנא הדין המליך הממליך מלכים מבני רובה קשת⁸³ מלך בכל עיר ופלך. גזר להגלות עם דל והלך לאספם אל בת אדום⁸⁴ היא קוסטדינא ובא (!) עליון בידו אנה.⁸⁵ וכל איש מקונן קינה. השוד והשבר והרעב והחרב ולתנוקות של בית רבן ההמרה בהא עידנא מי אנחמך.⁸⁶ וכל אחד מחמת המציק⁸⁷ נגוע ואפס עצור ועזוב⁸⁸ ואין מרגוע....

מן האיגרת עולה תמונה של יהודים הנפגעים קשה מן המלחמות ומכיבושי העות'מאנים, בימי מחמד השני. התאור מלמד על התמצאותם הטובה של יהודי קורפו בתהליכי הכיבוש העות'מאני. במהלך הכיבוש מינה 'הממליך מלכים' – הוא השולטאן – מושלים וממונים על האזורים הכבושים.⁸⁹ מושלים מוסלמים אלה היו אחראים לייצוב ולפיתוחו של האזור הכבוש. במקביל מתוארת פה פעולת העברת האוכלוסין היהודים לאיסטנבול. בין אם מדובר פה בכיבוש אזור ביזאנטי או לאטיני לאחר כיבוש קונסטנטינופול, או בכיבוש קונסטנטינופול גופא ובתוצאותיו, מהלך הארועים דומה. התושבים ראו בהגליה אסון, והכיבוש היה להם בבחינת הרג ואכדן רכוש. התמונה המצטיירת היא של משבר ומצוקה.

לוריא, ירושלים תש"ם, עמ' 179–184; הנ"ל, 'ציון וירושלים בשירת ספרד', מורשת יהודי ספרד והמזרח, עורך י' בן עמי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 244–245. והשווה גם: ע' פליישר, פזמוני האנונימוס, ירושלים תשל"ד, ס"ד.

82 לכאורה יש כאן קושי. אם 'בני הגברת' הם היהודים, מדוע הוא מבחין בין 'אותנו' במשפט הבא לבין 'בני הגברת' רבני האמה'. כמו כן לא ברור מי הגורם. מי 'הורידם' תהומה, בלשון יחיד, כאשר המוסלמים מתוארים במשפט הקודם בלשון רבים. האם זה האלוהים הנזכר להלן ('עליון')? אפשר כמובן לשער, שבצרוף 'בני הגברת' הוא רומז לנוצרים ולמפלתם, ומדובר בהבעת משאלה כלפי שמיא, והכל אתי שפיר. אם כן, יש לראות בניסוח זה ניסוח דו-משמעי מכון, שאיננו מפליא באיגרת היוצאת מקורפו לכרתים, שני מקומות יישוב המצויים תחת שלטון נוצרי. ניסוח גלוי של שמחה לאידם של הנוצרים עלול היה לסכן את קהילת קורפו ואת קהילת כרתים גם יחד, לו נפלה האיגרת לידיים לא רצויות. כידוע, הואשמו היהודים לאחר מכן (בני הקהילות שבמושבות ג'נובה, וונציה בתוכם), בסיוע לעות'מאנים בכיבושיהם בבחינת גייס חמישי. אבל לא מצאתי עד כה במקורותינו שימוש כזה, בצרוף 'בני הגברת' או 'בני הגבירה', וצריך עיון.

83 בראשית כא כ: ישמעאל.

84 על כינויה של קונסטנטינופול 'בת אדום' (איכה ד כא) ראה למשל: הקר, עליית יהודי ספרד (לעיל, הערה 75), עמ' 120, הערה 53; עמ' 124–125, והערה 65; עמ' 147. והשווה: קפשאל, סדר (לעיל, הערה 15), עמ' 80.

85 על פי שמות כא יג: 'ואשר לא צדה והאלהים אנה לידו'.

86 ישעיה נא יט-כ: 'שתים הנה קראתיך מי ינוד לך, השד והשבר והרעב והחרב מי אנחמך. בניך צלפו שכבו בראש כל חוצות....'

87 שם שם יג.

88 דברים לב לו.

89 השימוש בביטויים שנתייחדו לאלוהים לציון השליט העליון, שהוא בשר ודם, מצויים במקורות של התקופה על דרך ההשאלה. וראה למשל את סגנונו של אליהו קפשאל, סדר (לעיל, הערה 15), עמ' 78 (מחמד השני הוא: 'מלך מלכים... מי יאמר לו מה תעשה' [השווה דניאל ד לב]).

באיגרת זו אנו נרמזים גם על תופעה של המרת דתם של ילדי היהודים לאסלאם. דומה שלפנינו עדות ראשונה לכך שבסערת הכיבוש, באותה תקופה, היה גורלם של ילדי היהודים כגורל ילדי הנוצרים – המרת דת, לשם שילובם בצבא ה'ניצ'רים. נטילת ילדי הנוצרים לצבא ה'ניצ'רים, הקרויה 'דוושירמה',⁹⁰ היתה אחת הגזרות היותר קשות לאוכלוסייה הנכבשת. ערים שונות, שנכנעו לעות'מאנים ללא קרב, ביקשו בתמורה לכניעה שחרור מן ה'סורגון' ומן ה'דוושירמה', ולעתים אף קיבלו זאת.⁹¹ העדות שלפנינו מעורפלת. האם בלהט הכיבוש לא הבחינו הכובשים בין האוכלוסין הנוצרים לאחרים? או שמא עוד לא נתגבשה המדיניות, הידועה מתקופות מאוחרות יותר, שעל פיה פטרו יהודים מגיוס לחיל ה'ניצ'רים ואף אסרו זאת.⁹² בהמשך האיגרת מתברר, שהאיש שלמענו נכתבה גלה לאיסטנבול ואיבד בה את כל אשר לו. משביקש לחזור ולעסוק במסחר נפל בשבי, ועתה נחלצו לפדותו משביו ולשקם אותו ואת משפחתו.⁹³

על גורלם של יהודים בתקופה סוערת זו ועל שביים בידי העות'מאנים אנו שומעים גם ממקור אחר.⁹⁴ במקור זה מכוונים העות'מאנים: 'אנשי און ומרמה ריפת ותוגרמה' (על פי בראשית י ג), ומובעת שם חרדה פן 'יטמעו' השבויים בקרב השוכים. גם שניים ממשכילי התקופה היו שבויים, וככל הנראה לשביים בידי העות'מאנים הכוונה. רבי מרדכי כומיטיאנו מספר על שביו בעיר אדריאנופול,⁹⁵ ורבי שלום ענבי מאיסטנבול, שעמד

90 ראה: V.L. Ménage, 'Devshirme', *Encyclopaedia of Islam*², II (1965), pp. 210–213; B. Papouliou, *Ursprung und Wesen der 'Knabenlese' im Osmanischen Reich*, München 1963; V.L. Ménage, 'Some notes on the Devshirme', *BSOAS*, XXIX (1966), pp. 64–78; S. Vryonis, in: *Balkan Studies*, V (1964), pp. 145–153; Cl. Cahen, 'Note sur l'esclavage musulman et la devshirme ottoman, à propos de travaux récents', *JESHO*, XIII (1970), pp. 211–218

91 הדוגמה המפורסמת היא של הג'נוזים בקונסטנטינופול, ונכתב על כך הרבה. וראה למשל: סתון, האפיפורות (לעיל, הערה 23), עמ' 135–136 (והספרות שם); אינלצ'יק, מדיניות (לעיל, הערה 7), עמ' 234–235.

92 ראה: פפוליה, הדוושירמה (לעיל, הערה 90), במפתח; N. Beldiceanu, 'Un acte sur le statut de la communauté juive de Trikala', *Revue des Études Islamiques*, XL, 1 (1972), pp. 133, 137–138; no. 5; (מן התעודה שמפרסם בלדיצאנו, מחודש יולי 1497, מתברר שבטריקלה אין מגייסים את ילדי היהודים בימים כתיקונם לדוושירמה).

93 לא ברור מי הם שובי – נוצרים או מוסלמים. מאותה תקופה מצויים בידינו מכתבים על גורלם של נוצרים, היוצאים על מרכולתם מאיסטנבול ונתפסים בידי נוצרים. ראה למשל: F. Thiriet, *Délibérations des Assemblées vénitiennes concernant la Roumanie*, II: 1364–1463, Paris – idem, *Régestes des délibérations du Sénat*: La Haye 1971, no. 1494 (14.8.1454) (על de Venise concernant la Roumanie, III, Paris – La Haye 1961, no. 2959 (13.3.1454) שדירת סוחר שאלוניקאי ודרך גביית החוב מנכסי ונציאנים בשאלוניקי). על פניות של נוצרים לשחרור אחיהם שנשבו בכיבוש קונסטנטינופול, ראה: J. Darrouzès, 'Lettres de 1453', *Revue des Études Byzantines*, XXII (1964), pp. 72–124 (29.7–13.12.1453)

94 כתב יד ואטיקן 105, דף 161א–ב (=הקר, שאלוניקי [לעיל, הערה 1], נספח ב, עמ' כד–כה).

95 ראה דבריו במבואו לפרוש יסוד מורא, כתב יד ואטיקן 105, דף 38: 'בהיותי בשביה בארץ נכריה

בקשרי מכתבים עם ר' מכאל בלבו, ובלבו העתיק רבים מכתביו, כותב על עצמו: 'הנלכד ברשת השבי', או: 'אשר סבב עלינו הגרם הסבובי ונלכדנו ברשת השבי'.⁹⁶ התמונה העולה מכתבי בני רומניה אלה, באימפריה העות'מאנית ובמושבות הלאטיניות שבשוליה, היא תמונה של אנשים שסבלו סבל כבד מתהליכי הכיבוש ומפעולות העברת האוכלוסין לאיסטנבול. אף שפעולות אלה לא כוונו נגדם, הן השפיעו על רוב היהודים שבאימפריה בימיו של מחמד השני.

יהודים רומניוטים מאיי הים התיכון שתחת שלטון לאטיני, ששמעו על המאורעות המתרחשים בסמוך להם, התייחסו בהסתייגות ובאיבה לעות'מאנים, ככובשים וכשליטים. ר' אפרים ב"ר גרשון דרש עליהם בשנת רכ"ט, לאחר שהתיישב באיסטנבול, מבלי שיבחין כלל ביניהם לבין שאר שלטונות וגלויות:

... 'בקריית ארבע' הוא רומז על קוצדינא שמלכו בה ארבע מלכיות ונרמזו במלה: קרית. כיצד? קוף – קוצדינוש שבנאה; ריש – רומיים, והיא בת רומי הרשעה; יוד – יונים; תיו – תוגרמים. ומיד התוגרמים אנחנו עתידים להגאל בסוף מלכות הרביעי, והיא הגאולה העתידה לבוא עלינו במהרה בימינו. וצריך אני לתת לך טעם מורגש איך אנחנו עתידים להגאל מיד התוגרמים...⁹⁷

ר' אפרים אף ראה בהם את הישמעאלים של פרקי דרבי אליעזר, וצפה את הגאולה כתהליך קסטטרופאלי. מאיסטנבול ומפרשת ההגליה אליה יצמח גם המעבר לארץ ישראל:

... 'היא חברון'. ר"ל [רוצה לומר] קוצדינא היא המחברת אותנו לאבינו שבשמים ומקרכת אותנו לבוא בארץ כנען וכל זה מרוב השעבוד והצער שאנחנו מצערים עצמינו לרדוף אחר טורפינו. אנחנו צועקים (!) בשם והוא ישמע קולנו ויחוס וירחם עלינו ויגאלנו... השם ית' [ברך]... להפיל שרה של רומי הרשעה⁹⁸ כי אין אומה נופלת למטה אם לא שיפיל שרה למעלה...⁹⁹

בעיר אנדרינופול...'. בפרושו לתורה, שכתבתו נשלמה בשנת ר"כ, הוא כותב: 'שאלני חכם אחד מחכמי הדור בהיותי בעיר אדריאנופול זה לי כעשר שנים...' (ראה: צ' גרץ, דברי ימי ישראל, מהדורת שפ"ר, ו, ורשה תרנ"ט, עמ' 487-488). כידוע, נלקחו השבויים שנשבו בכיבוש קונסטנטינופול לאדריאנופול. ראה למשל: אינלצ'יק, מדיניות (לעיל, הערה 7), עמ' 236-238; הנ"ל, איסטנבול (לעיל, הערה 11), עמ' 295. ואולי שם נשבה כומיטאנוז

96 כתב יד ואטיקן 105, דפים 147ב, 164א.

97 ראה לעיל, הערה 74.

98 על השימוש בכינוי 'רומי' לאיסטנבול ראה לעיל: 'ריש – רומיים, והיא בת רומי הרשעה'. וראה: הקר, הרבנות (לעיל, הערה 16), עמ' 246, והערה 93 – דוגמאות לשימוש ב'רומי' לאיסטנבול.

99 ראה לעיל, הערה 74. על פי בבלי, סוכה כט ע"א. וראה: רש"י על שמות יב יב, והמדרשים על פסוק זה. הנוסח פה קרוב לנוסח של שמות רבה, כא ה: 'שאיין הקב"ה מפיל אומה עד שהוא מפיל שרן תחילה'. וראה: קפשאלי, סדר (לעיל, הערה 15), עמ' 131. על תלותם של הגויים במזלות ובשרים ראה: הקר, עליית יהודי ספרד (לעיל, הערה 75), עמ' 144, והערה 62, ובספרות שם.

המחבר רצה לנחם את שומעיו, וברור שהדרשה נישאה בעת משבר בעיר. בדרשה יש גם ביקורת נגד יהודים המבקשים שררה, אבל בצד כל אלה ברור שלאחר כואו לאיסטנבול לא שינה אפרים בן גרשון הרופא את גישתו הבסיסית לעות'מאנים. כיהודי שחי (וככל הנראה נולד) תחת שלטון עות'מאני, הוא אינו רואה הבדל בין שלטון זה לשלטון הנוצרי, בכל הנוגע לתפקידן ולמקומן של המלוכיות בהיסטוריה האוניברסאלית ולזיקתן לגאולת ישראל מיד האומות. תחילה הוא מעדיף לעבור לאזור ונציאני, ולבסוף שב לאזור עות'מאני ומצטרף לאחיו באיסטנבול. שם הוא נושא דרשה ברבים, ומפין דבריו מבצבצת ההסתייגות מן השלטון ומן הממלכה. גם תחת שלטון זה של ישמעאל, כמלוכיות אחרות, שורר מצב קשה, והוא משיא עצה לפרט: כאשר הוא 'בגלות בתוך ז' עממ'י'ם] ויבאו להפצירך במסים או בחילוף הדת (ההדגשה שלי – י"ה), "תן חלק" ממונך, ואז תנצל. וזהו אומרו: "תן חלק לשבעה", ר"ל [רוצה לומר] לז' עממ'י'ם.¹⁰⁰

אפשר אפוא להניח, שבשני העשורים הראשונים שלאחר הכיבוש, שעה שפצעי הכיבוש והגרוש היו עדיין טריים ופתוחים, זכרו הנכבשים והמגורשים היהודים ובני דורם את שעבר עליהם, והדבר השפיע על יחסם לאימפריה ולשליטיה. גם אם ייתכן שגישה זו אינה נחלת הכלל, וכבר אז היו עמדות שונות. מכל מקום, המקורות שלפנינו מגלים שהגישה שהעלינו היא עמדתם של היהודים הרומניוטים שכתביהם הגיעו אלינו.¹⁰¹

4. אליהו קפשאלי וההיסטוריוגרפיה היהודית (ב)

דברים שראינו בכתבי יהודים רומניוטים ברבע השלישי של המאה ה־19 אין להם כל זכר בחיבורו ההיסטורי של אליהו קפשאלי, בן כרתים, שכתב את ספרו בשנת 1523. אליהו קפשאלי מתאר את נפילתה של קונסטנטינופול בשנת 1453 באריכות רבה, בלשון ציורית, ובתאור ספרותי נמלק.¹⁰² המוטיב המרכזי ביצירתו הוא השמחה לאיד כלפי ביזאנטיון. נפילתה היא עונש על הרעות שעשתה לישראל. בכל התאור הזה אין אפילו רמז דק לגורלם של היהודים במהלך הכיבוש ובעקבותיו, ואף אין זכר לקיומה של קהילה יהודית בקונסטנטינופול או במקום אחר. העות'מאנים מתוארים כעם עז, חזק ואכזרי, זר ומזר. למלכם, 'מלך מלכים' (rex regis), יש עוצמה אדירה, דבקות במטרה וכישרון מופלג. הוא מרחיב בתאוריו ומתייחס להבטים שונים של הכיבוש ותוצאותיו: 'יען וביען הרעה לישראל באה אליה הצרה הזאת וכל דרכיו משפט'. הוא שמח על כך שבעיר זו:

'לא נותר בה כל נשמה ונשמו דרכיה', 'כי טבח לה' בבצרה', 'כי כלם לכודים, מכורים

100 כתב יד הספרייה הבריטית 379 (לעיל, הערה 44), דף 332ב. הדרשה היא על קהלת יא ב.

101 אולי אפשר להבין לאור זה את המסופר על התנהגות היהודים בכרתים בשנת 1471. לפי המסופר, הם יצאו להילחם שכם אחד עם הוונציאנים נגד העות'מאנים (קפשאלי, סדר [לעיל, הערה 15], עמ' 102). ואולי הדבר מסביר גם את מעשיהם בכפא בשנת 1481 (ראה: בלדיצאנו, כיבוש [לעיל, הערה 7], עמ' 72, והערה 217).

102 קפשאלי, סדר, שם, עמ' 64–70, 75–80.

לעבדים', 'ויצברו את המתים במלחמה חמרים חמרים ותבאש הארץ... נחרבו היונים לבלתי היות להם תחנה', אש אלהים נפלה מן השמים ותבער ביונים ותאכלם... מדוע עשה ה' ככה לארץ הזאת... כי יפלא בעיני שארית העם הזה גם בעיני לי אני הכותב... איך ירדה מלכות יון המושלת בכפה... כי לא באה לעזרת ה' לעזרת ה' בגבורים, לא שמה על בני ישראל רחמים... כי יודע כל שער עמי כי מלכות יון הרשעה כלו את זרע הקדש הממוהו, וימררוהו וישטמוהו, ואין עלינו להפלא מדוע בא עליה כל הגזרה הזאת, כי כל דרכיו וארחותיו חסד ואמת ויקנא ה' לארצו ויחמול על עמו (ההדגשה שלי – י"ה)... יען וביען במשפטי היהודים מאסו ובטלו מהם השבת, שבת וינפש מלכותם...

קפשאלי בא חשבון עם ממלכת ביזאנטיון ושלטייה, וכבר בראשית תאורו הוא מכריז: 'ויען הרעו היונים לעמי ולאומו אתננה ביד איש חרמי'. לא נעדרת כאן התקווה המשיחית, והציפייה שבעקבות קיום הנבואה של 'בת אדום' תבוא הגאולה השלמה.¹⁰³ בכל מסכת תאור האסון שבא על ביזאנטיון ועל קונסטנטינופול: ההרג והטבח, השרפה, הביזה והשבי – יש הצדקה של מעשים אלה כלפי 'היונים', אין אפילו צל של ביקורת על הכובשים אלא התפעלות מעוצמתם בלבד, ואין ולו רמז לקשר של היהודים לארוע.

במחברתו הנזכרת לעיל של מכאל בלבו, לעומת זאת, יש קינה על נפילת קונסטנטינופול בידי העות'מאנים,¹⁰⁴ אשר נכתבה, קרוב לוודאי, מיד עם בוא הידיעות הראשונות על המאורע. קינה זו מכנה את הכובשים 'עם חרמי'. 'הנשר הגדול אשר לו הרקמה ריפת ותוגרמה' מופיע כאן בתפקיד של משמיד, הורס ושודד, ההורג את ישראל. בקינה מתאבל ר' מכאל על גורל הקהילה היהודית בקונסטנטינופול. לפי תאורו, מאורע זה הוא אסון כבד שניחת על ראש היהודים, והם נשדדו ונהרגו ביד הכובש, כמוהם כשאר תושבי אותה עיר. כל הבא להשוות קינה זו עם תאורו של אליהו קפשאלי ימצא מיד את

103 שם, עמ' 80. וראה לעיל, הערה 84.

104 כתב יד ואטיקן 105, דף 162א. ראה: הקר, שאלוניקי (לעיל, הערה 1), נספחים, עמ' טו. קדם והדפיסו, בעקבות הערת שטיינשניידר: S.B. Bowman, *The Jews in Byzantium, 1261–1453*, Ph.D. Dissertation, The Ohio State University 1974, pp. 428–429. חיבור זה יצא לאור בצורה מורחבת: *The Jews of Byzantium, 1204–1453*, Alabama 1985. הפרק האחרון דן בארועי שנת 1453 ובמה שבא בעקבותיהם (עמ' 177–195, 314 ואילך, 341–343). במסגרת זו השתמש המחבר במקצת החומר הנידון כאן, מקצתו על פי מה שהיה ידוע לו בעבודת הדוקטור שלו, ומקצתו לפי מה ששמע בסמינר שהעברתי בירושלים בנושא זה בשנת תש"מ (ראה: י' הקר, החברה היהודית באימפריה העות'מאנית [1453–1660], אקדמון, ירושלים תש"מ, עמ' 85–122). לצערי לא ראה לנכון לציין זאת, ואף לא הפנה לעבודת הדוקטוראט שלי, שקיבל לעיון בשנת 1980, אלא ב-Addenda, שבעמ' 374, וכלל זאת בין הדברים שהגיעו לידי רק לאחר השלמת כתב היד של ספרו, בשנת 1984. יתר על כן, אף שסקר את קובץ המילט (ראה לעיל, הערה 1), ובתוכו את מאמרי (הקר, המדיניות העות'מאנית, שם), הדן בחלק מסוגיות אלה (ראה: XXIV, *Balkan Studies*, [1983], pp. 291–295), לא ראה לנכון להסתמך עליו – לא בנושא ה'סורגון' ובתגובה לו, ולא בדיון על הרבנות.

ההבדל בין הכותב בן הזמן, הכותב סמוך למאורע,¹⁰⁵ לבין הכותב המאוחר, המגלה אהדה מופגנת לעות'מאנים ואיבה לביזאנטיון.

גישתו של אליהו קפשאלי היא שהכובש החדש, שבט אפו של אלוהים, יפה פעל במעשיו, וגם באכזריותו, ואף הקב"ה מילא אחר ציפיות בניו, 'ויקנא ה' לארצו ויחמול על עמו' ו'את הכל עשה יפה בעתו'.¹⁰⁶ מה הביא לשינוי זה בין גישת בני הדור הראשון לגישתם של בני הדור השני והשלישי?

דומה שניתן להשיב על שאלה זו בביטחון יחסי, לפחות בכל הנוגע לאליהו קפשאלי. לאורך כל חיבורו, אשר נתחבר בין י"ד בסיון ה'רפ"ג לכ"ה באלול ה'רפ"ג, תחת הרושם של כיבוש רודוס בידי צבאות סוליימן המפואר, הוא מדגיש את העובדה שהאלוהים הוא זה שהעלה את העות'מאנים לדרגה של מעצמה ושכשליחותו הם מכים בעולם הנוצרי. כבר בהקדמה לחיבורו הכריז:

...עברו עברו בשערי הספר הלז פנו דרך ה', הביטו אל ספוריו, פקדו נא וראו כי השי"ת בחכמתו ובתבונתו הגדיל והאדיר הגוי הזה התוגרמי... והתוגר שבט אפו ומטה הוא בידם ועמו למען יפרע על ידו מן האומות והלשונות והמדינות העדינות שנתמלאה סאתם...¹⁰⁷

והוא חוזר על כך פעמים הרבה במהלך ספרו.¹⁰⁸ חלק מהצלחה זו יש לזקוף אפילו לסיוע שהגישו להם היהודים.¹⁰⁹

אבל הסיבה העיקרית לגישתו היא ככל הנראה מאורעות גרוש ספרד ומה שבא בעקבותיהם. גרוש ספרד ושמד פורטוגאל היו מאורע מרכזי בתקופתו, ושימשו מניע מרכזי לכתיבתו.¹¹⁰ לאורך כל תאורו הוא מדגיש את העובדה שהעות'מאנים ראו ביהודים יסוד חיובי. מחמד השני 'הזמין' את היהודים לבירתו, 'למיטב הארץ'. הם נענו ובאו, וגם נלקחו ממקומות אחרים, אך כל זה נתפס כפעולה חיובית, שכן הם לא נשלחו לארץ גזרה, אלא ל'קוסטדינא מקום כסא מלכותו'.¹¹¹ לעומת גישה זו, הרואה ביהודים תושבים

105 קינות רבות כתבו מחברים בני עמים שונים על נפילת קונסטנטינופול. ראה: פרטוסי, קונסטנטינופול (לעיל, הערה 23), ב, עמ' 293 ואילך, 509 ואילך. לספרות הענפה על הנושא, הנוכרת בביליוגרפיות שבכרך א, שם, יש להוסיף עכשיו: S. Stoicova, 'La chanson de la chute de Constantinople dans le folklore bulgare', *Balkan Studies*, XXV, 2 (1984), pp. 475-483. וראה גם לעיל, הערה 28.

106 קפשאלי, סדר (לעיל, הערה 15), עמ' 79, 80.

107 שם, עמ' 10.

108 שם, עמ' 42, 51, 53, 73, ועוד הרבה.

109 ראה למשל: שם, עמ' 131, 240, 272. הוא מאמץ את הדעה שרווחה בקרב הנוצרים במאה ה־15, שהיהודים הם אלה שלימדו את העות'מאנים להשתמש בתותחים וכפגזים כבדים, אך הדבר נוגד את העובדות ההיסטוריות.

110 וראה להלן: וכן: הקר, שאלוניקי (לעיל, הערה 1), עמ' 65 ואילך, עמ' 156-158; הקר, המדיניות העות'מאנית (לעיל, הערה 1), עמ' 123. ויש בדעתי לשוב ולדון בסוגיה זו במקום אחר בפרוט.

111 ראה: קפשאלי, סדר (לעיל, הערה 15), עמ' 81, וראה לעיל, ליד הערה 17.

יצרניים, עומדת לנגד אליהו קפשאלי גישת מלכי הנוצרים, המגרשים את היהודים מכל מקומות מושבותיהם במפנה המאה ה'ט':

...ומלכי הגוים קצתם זדון לבם השיאם... ויגרשונו מהסתפח בנחלתם ויקראו אחרינו מלא (ירמיה יב ו). והמלך הזה [מחמד השני], נפשו בטוב תלין, לא די שלא גרש היהודים מעל פניו אלא שקבצם מהערים הרחוקות והביאם אל עיר המלוכה. ויאמ' [ר] לבני ישראל: אתי תשבו ואת הארץ תסחרו...¹¹²

לאור הבחנה זו בין גרוש, שהוא סילוק היהודים מן הארץ, לבין 'גרוש' בנוסח העות'מאנים, שהוא העברה של היהודים למרכז המדינה, לשם פיתוחה, ניתן להבין את המהפך שחל בהתייחסות. בינתיים הפכה איסטנבול מארץ גזרה לעיר משגשגת ונשכחו הקשיים הראשונים. הקהילה היהודית הפורחת היא הראיה המובהקת לכוונות הטובות של השליטים העות'מאניים.

בבואו לדון בימי בייזיד השני, מקשר קפשאלי את הדברים בגלוי עם גרוש ספרד, וזו לשונו:

...וכמו ששולטן מחמ'ט אסף היהודים השכוני בשאר הקהלות והביאם לחיות עמו בקוסטדינא (ההדגשה שלי – י"ה) ויאמ': באו חסו בצילי כאשר כתבנו, כן בנו זה שולטן בייז'ט הטיב עם זרע אברהם עבדי ה'... ולא השליכם מעל פניו כאשר עשו לנו קצת ממלכי הגוים שקראו אחרינו מלא (ירמיה יב ו) אל כל המקום אשר נבא שם. ולולי זה כבר אבדה שארית יהודה וזכר ישראל אשר גורשו מספרד וארגון ופורטוגאל וציציליאה והריק אחריהם חרב מלך ספרד המרשיע...¹¹³

בייזיד השני, הממשיך לדעתו את מדיניותו של מחמד השני כלפי היהודים,¹¹⁴ לא די שמיישב יהודים ואינו מגרשם, אלא שקלט אף את גולי חצי האי האיברי והצילם מהכחדה. בייזיד הוא מצילם וגואלם של 'הספרדים החמודים והנפרדים',¹¹⁵ שאותם אירח קפשאלי בביתו, ואשר מפיהם כתב באריכות את תולדות יהודי ספרד וגרושם 'הגדול והנורא'. אין פלא אפוא, שהנוצרים נתפסים כרודפים והמוסלמים כמושיעים. ומבין אלה, הסולטאנים העות'מאנים הם אלה שקבעו את המדיניות והם שהושיעו את עם ישראל:

...כי אחינו בני עשו גרשונו ויכלונו וישמידונו... ספרד מקדם ופורטוגאל מאחור... כל

112 שם, עמ' 131.

113 שם, עמ' 141–142. והשווה לדבריו, שם, עמ' 218: 'וישמע שולטן בייז'ט מלך תוגרמ' [ה] את כל הרעה אשר עשה מלך ספרד ליהודי' [ם] וכי הם מבקשים למצא מנוח לכף רגליהם ותחס עינו עליהם, וישלח אנשים מלפניו, ויעבר קול בכל מלכותו וגם במכתב לאמ' [ר] לבתלי יהיה רשאי שום א' ממושלי עירוניו לדחוף את היהודי' [ם] ולגרשם רק כלם יקבלום בסבר פני' [ם] יפות... ויבאו בתוגרמה אלפים ורבות מן גרושי היהודי' [ם] ותמלא הארץ אותם'.

114 כפי שהראיתי במקום אחר בפרוט (הקר, שאלוניקי [לעיל, הערה 1], עמ' 127–158) היו הבדלים ניכרים במדיניותם של שני אלה כלפי היהודים, אבל היו גם צדדים שווים.

115 קפשאלי, שם, עמ' 11.

המשפטים הרעים איש לא נעדר עשו לישראל אשר לחרב לחרב ואשר לרעב לרעב... והיו לזעוה... לולי ה' צבאות הותיר לנו שריד כמעט, ונתננו לחן בעיני שולטן בייזט מלך תוגרמה וקבל היהודי'ם] במלכותו בסבר פנים יפות... כסדום היינו לעמורה דמינו מאין כח ואל, ואבדה זכר יהודה ונפוצות ישראל... וכאשר שקד ה' על מלך ספרד להביא עליו את הרעה, כן שקד ה' על שולטן בייזט להביא עליו את הטובה יען שקבל היהודים בסבר פנים יפות ובאהבה ואחוה וחבה רחבה וטובה. ויברך ה' את התוגרמי'ם] בגלל היהודי'ם] יען אשר אמרו ליהודים: בנו לכם ערים לטפיקם וגדרות לצאנכם, בטוב בעיניכם שבו ואין מכלים... ואנחנו חשבנו הגרוש [ספרד] לרעה אלי'ם חשבו לטובה... והחלה התשועה ברו'ן [1492] יחד כוכבי בוקר... כי קבצנו המקבץ נדחי ישראל להיותנו מוכנים לקבוץ גליות...¹¹⁶

לפי תפיסתו של קפשאלי, המאורע ההיסטורי המכריע בחיי היהודים בתקופתו הוא תהליך גרוש היהודים מארצות הנוצרים, אשר הגיע לשיאו בגרושם מחצי האי האיברי. גרוש זה העמיד בסכנה את קיומו של עם ישראל. האימפריה העות'מאנית, ובראשה בייזיד השני, הצילו את העם מכיליון. ממילא, דמותם של מחמד השני, אשר קבע את המדיניות כלפי היהודים, ושל בייזיד ממשיכו, אין בה רבב. תאורים ביקורתיים בכתבי נוצרים בני התקופה על דמותם, אישיותם ותכונותיהם של הסולטאנים, הופכים אצלו משלילה לחיוב, ונימת הקטרוג והביקורת מסולקת מהם כליל.¹¹⁷

ואף כך מתאר קפשאלי את יחסם ליהודים, וממילא גם בנושא ה'סורגון'. קפשאלי מבליע כל ביקורת ומנסה לטיח ולטשטש את העובדות שאינן עולות בקנה אחד עם מגמתו. הוא מבקש להעריך את פועלם על פי התוצאה הסופית, ומתעלם מן האמצעים שנקטו. זו גם הסיבה, ככל הנראה, להתעלמות הגמורה מן היהודים הרומניוטים ומגורלם עם כיבוש קונסטנטינופול, ומסבלם של היהודים שהוגלו לשם לאחר הכיבוש. מהו הסבל של יהדות קטנה זו, שהתאוששה לאחר שנים לא רבות מן הסבל והצרות, לעומת הצלתם של מגורשי ספרד ופורטוגאל מן הכליה ומן ההמרה שהועידו להם עמי הנוצרים?¹¹⁸ אליהו קפשאלי הרומניוטי הושפע עמוקות מהלכי הרוח של זמנו ומגישתם של גולי ספרד לאחר הגרוש, אשר ראו בסולטאנים מלכי חסד ומושיעים, עד כדי מחיקת תולדות הרומניוטים במאה הט"ו מספרו.¹¹⁹ יתר על כן, אף הוא ידע היטב שמדיניותו של בייזיד השני כלפי

116 שם, עמ' 239–240.

117 וכבר ציין לכך: C. Berlin, 'A Sixteenth-Century Hebrew Chronicle of the Ottoman Empire: The Seder Eliahu Zuta of Elijah Qapsali and its Message', *Studies in Jewish Bibliography... in Honor of I. E. Kiev*, New York 1971, pp. 21–44

118 חוסר נכונות, או חוסר יכולת, של אליהו קפשאלי להציג שליטים בעלי התייחסות מורכבת, שאינה עשויה מעור אחד, כלפי היהודים, היא סוגיה בפני עצמה. יש לה השלכות נכבדות על דמותו כהיסטוריון ועל דרך עבודתו, ואין כאן מקום להרחיב בזה (וראה לעיל, הערה 110).

119 כפי שהראינו לעיל, הוא היה מודע לעובדות כהווייתן, אבל העריך אותן בדרך שונה, והסתכלותו על הסולטאנים כשליחי אלוה להצלת ישראל היא שקבעה את עמדתו החד-צדדית. על כן מעניין לציין, שבתוכן העניינים של הספר (קפשאלי, סדר [לעיל, הערה 15], עמ' 13), המצוי בכתב יד,

היהודים שונה היתה מאוד מזו של מחמד השני. בימי בייזיד השני נעשו ניסיונות לדחוק יהודים להמרה לאסלאם ונגזרו גזרות על קיומם של בתי כנסת שהוקמו לאחר הכיבוש העות'מאני.¹²⁰ על אף כל זאת הקפיד קפשאלי לתאר את בייזיד השני כאוהב מושלם של היהודים וכמגינם. המרצע יוצא מן השק בתארו את סלים, יורשו של בייזיד. כאן מצא לנכון לציין את שבחו של סלים:

...והיה ביום השלישי כשבת המלך שולטן שלים על כסא מלכותו צוה ונתן רשות ליהודים לפתוח הבתי כנסיות שסגר אביו שולטן בייזוט... כי אדוק היה... וגם יהודים הרבה שאנסום התוגרמי'ם] והעלילום ושמדום בעל כרחם, השיב אחור לדתם...¹²¹

הנה כי כן, לא רק את גורל ה'סורגון' היהודים הצניע והלביש בבגדי מהגרים מרצון, שבאו להתיישב בבירה על פי הזמנה מלכותית; ולא רק את גורלם המר של יהודי קונסטנטינופול עם נפילתה העלים; אלא גם את מדיניותו הקנאית של בייזיד נגד המיעוטים הדתיים, והיהודים בתוכם, אחרי הגרוש, ביקש להצניע ולהדחיק ככל שניתן. כל זאת כדי שלא לפגוע בתדמיתו של הסולטאן ובתרומתו המרכזית: פתיחת הממלכה בפני מגורשי ספרד ופורטוגאל, הבטחת ביטחונם הפיסי והכשרת תנאים לפעילותם הכלכלית החופשית. ממילא לא נמצא בספרו שום רמז או צל של ביקורת על הסולטאנים של דורו: מחמד השני, בייזיד השני וסלים הראשון.

דווקא תאורו זה של אליהו קפשאלי, ופיתוחו על ידי יוסף סמברי, זכו ליהפך לגירסה הרווחת בהיסטוריוגרפיה המודרנית של תולדות היהודים באימפריה העות'מאנית.¹²² תופעת ה'סורגון' וכל הכרוך בה לא נידונה כלל, ואם נזכרה בכתבי חוקרי האימפריה, נתפסה כאפיזודה שולית, שלא עיצבה את תולדות היהודים. היחסים בין היהודים לעות'מאנים נתפסו אפוא כיחסים אידייליים וחדגוניים מראשיתם, ללא הבחנות בין סוגי האוכלוסין היהודים, ובין תקופה לתקופה במהלך המאות הט"ו והט"ז.

נאמר על פרק י"ו (שעמד במרכז עיונו): 'ספר בו איך אסר המלך היהודים בקושטאנדינה ומה שקרה לו עמם (ההדגשה שלי – י"ה)'. האם פליטת קולמוס היא, או שמא לא מידו נתחבר תוכן עניינים זה – ומי שהכיר את העובדות קרא לנער בשמו? אין לומר שקפשאלי לא הכיר את המציאות הרומניוטית במאה הט"ו, שכן הוא מעיד על עצמו שהיו לו מקורות טובים להכרת תולדותיהם באיסטנבול במאה הט"ו. ראה: הקר, הרבנות (לעיל, הערה 16), עמ' 228–232. והשווה גם להלן, הערות 127–131, דרכו בתאור כיבוש מצרים. משם מוכח, שהמניע אינו רק העימות בין נוצרים לעות'מאנים, שהרי גם כלפי הממלוכים הוא נוקט עמדה דומה לעמדתו נגד הנוצרים. זכותם של העות'מאנים כה גדולה בעיניו (בגלל יחסם ליהודי חצי האי האיברי), עד שכל מעשיהם עם הממלוכים-המוסלמים מוצדקים אף הם, והוא מתאר את יחסם של הממלוכים ליהודים כיחס עוין.

120 ראה: הקר, שאלוניקי (לעיל, הערה 1), ובפרט עמ' 150 ואילך.

121 קפשאלי, סדר (לעיל, הערה 15), עמ' 272–273. וראה: הקר, שם, עמ' 150 ואילך, דיון מפורט על כך.

122 ראה לעיל, הערה 21. תופעה דומה אירעה גם בסוגיית הרבנות הראשית. ראה: הקר, הרבנות (לעיל, הערה 16).

ג. הגליות קבוצתיות של יהודים במאה ה"ז

מדיניות ה'סורגון', שהופעלה במלוא הקפה באיסטנבול תקופה ממושכת, לא פסחה גם על אזורים אחרים. מעת לעת, עם כיבוש אזורים חדשים, הופעלה מדיניות זו והשפיעה על חיי התושבים, ובתוכם גם היהודים. בשיטת ה'סורגון' פעל לא רק מחמד השני אלא גם בייזיד השני, שמיעט בקרבות ובמלחמות ונתן את דעתו יותר לייצוב ממלכתו ולחיוזקה. ואכן, באזורים שכבש נהג בצורה דומה לקודמיו.¹²³ אף הוא הגלה לאיסטנבול מקצת האוכלוסין של האזור שכבש ומקצתם העביר לאזורים אחרים, וכד כבד העביר תושבים מן האימפריה לאזור הכבוש.¹²⁴ לא נודע לנו אם היו יהודים כקבוצה בין האוכלוסים שהועברו לאיסטנבול ולמקומות אחרים בשיטת ה'סורגון', גם בעקבות כיבושי בייזיד. לעומת זאת, בימיהם של סלים השני וסולימן המפואר אנו שומעים על כמה וכמה מקרים שבהם היו היהודים בין המוגלים והמועברים מאזור לאזור, כדרך שהיו בימי מחמד השני. נסקור אפוא את הארועים הללו ואת תוצאותיהם.

1. הגליית יהודים ממצרים לאיסטנבול

סלים השני כבש את סוריה ומצרים מידי הממלוכים בשנת 1516–1517. מלחמתו, ניצחונתו וייצוב השלטון העות'מאני באזור מצרים וסוריה תוארו בהרחבה בידי בני הזמן, ומקורות אחדים על כך הגיעו לידינו. אבן-איאס¹²⁵ מתאר בכרוניקה שלו בהרחבה את הגליית תושבי מצרים לאיסטנבול לאחר הכיבוש. לדבריו, הוגלו למעלה מאלף משפחות. לבד מן השמנה-וסלתה של החברה המוסלמית בקהיר הוגלו סוחרים רבים – מוסלמים, נוצרים ויהודים – וכן בעלי מלאכה ובעלי מקצועות מבוקשים.¹²⁶ הרושם המתקבל מתאוריו הוא, שהיה בהעברת אוכלוסין זו כדי לפגוע בפעילות המסחרית התקינה במצרים. שכן בין הגולים היו סוחרים חשובים ופאטורים (סוכנים) של סוחרים ושל חברות רבות שעסקו בסחר הבינלאומי. אין אנו יודעים מה היה מספרם של היהודים שהועברו לאיסטנבול ועד כמה השפיעה יציאתם על קהילת קהיר ועל קהילות אחרות במצרים.

123 על מדיניותו ראה: אינלצ'יק, שיטות כיבוש (לעיל, הערה 7); אינלצ'יק, מדיניות (לעיל, הערה 7).

124 על מדיניות ה'סורגון' של בייזיד השני ראה: בלדיצאנו-שטיינהר, קיליה (לעיל, הערה 7), עמ' 43–50; בלדיצאנו, כיבוש (לעיל, הערה 7), עמ' 72–83; בלדיצאנו, מולדיה (לעיל, הערה 7), עמ' 243–248. ממחקרים אלה לא נתברר לי אם היו גם יהודים בין הגולים אם לאו.

125 אבן איאס, תאריח' מצר, בולאק 1312 להג'רה; Ibn Iyas, *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt in the Year a.h. 922 (A.D. 1516)*, translated by W.H. Salomon, London 1921.

126 וכבר ציינו חוקרים לדבריו. ראה: ברקאן, הערות (לעיל, הערה 11), עמ' 287–288; מ' וינטר, 'יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית לפי מקורות תורכיים וערביים', פעמים, 16 (תשמ"ג), עמ' 6–7; הנ"ל, 'יחסי היהודים עם השלטונות והחברה הלא יהודית', בתוך: תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (1517–1914), ערך י"מ לנדאו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 375–376.

אליהו קפשאלי מקדיש לנושא זה תשומת לב מועטה בלבד, אף שהדבר התרחש בימיו והוא ראה בו ארוע מרכזי של תקופתו. בתאורו, המשתרע על פני עשרות עמודים,¹²⁷ הוא עסק בפרטי מהלך הכיבוש ובארועים שלאחריו. הוא הקדיש תאורים ארוכים לגורלם של הממלוכים, ייחד דברים לגורלם של היהודים במהלך המלחמה ולאחריה,¹²⁸ והתייחס אף לשלל שהובא לאיסטנבול.¹²⁹ והנה, כל מה שהוא יודע לספר על הולכת אנשים ממצרים לאיסטנבול קשור בגורלם של נכבדי החברה הממלוכית, ואין בדבריו כל התייחסות ליהודים. וזו לשונו:

... בימי' [ם] ההם יצאו מאלשנ' דרא של מצרים חמשה אוניות גדולות מלאות זהב וכסף ושאר חמודות מצרים הולכי' [ם] להביא בקוסט' דינא ובתוכם היה צאו' שי א' [חד] של האדון. וגם היו תוך האוניות אנשי' [ם] רבים ונכבדי' [ם] מגדולי מצרים ומדייניה הראשוני' [ם]. ובמצות המלך צוה לבא לפניו בקוסט' דינא כי כן עשה לכל גדולי מצרים לא השאירים שם במצרים רק הולכים בקוסט' דינא והעביר אותם לערים...¹³⁰

לכאורה יש מקום להטיל ספק במהימנות הידיעה שהביא אבן-איסא, שכן אליהו קפשאלי מדגיש שהיו לו ידיעות מכלי ראשון על הארועים במצרים, ולא אחת הוא מציין את מקורותיו. אחד ממקורותיו העיקריים לתאור הארועים במצרים הוא איש ידוע, שהיה עד ראיי להם:

... ובספורי מצרים נשענתי על פי אהובים רבים ונכבדים אשר נמצאו שמה בימים ההם, ובפרט על יד איש אמונים אמיץ לבו בגבורים אשר נמצא שמה בתוקף המלחמה מראשית הדברים ועד סופן שמו כ"ר יצחק אלחכים יצ"ו, והוא יגיד אלי ואני כותב על ספר בדיו...¹³¹

איש זה מוכר לנו כאיש משכיל, ואולי היה רופא. ידוע לנו שמשפחתו עברה ממצרים לאיסטנבול. הייתכן שלא סיפר לו על הגלייתם של יהודים בין שאר גולים? האם לא השאיר הארוע כל רושם בחברה היהודית במצרים ומחוצה לה באותם ימים? והנה, מוצאים אנו גם במקורות האקראיים שבידינו הדים להגליה זו. דרך משל, ר' לוי בן חביב מספר על מקרה שאירע בירושלים והובא לפניו: קהילת ירושלים מישכנה נכס שנשאר בעיר ללא יורשים והפך להקדש הקהל. החכם מספר, שהקהילה לא העזה למשכן

127 קפשאלי, סדר (לעיל, הערה 15), א, עמ' 315–396.

128 שם, עמ' 340–342, 350–360, 364, 375–376, 391–393.

129 שם, עמ' 373, 398–399.

130 שם, עמ' 398–399. הקטע כולו לקוח מפרק המתאר את הסיבות למלחמתם של העות'מאנים ברודוס, ולא מתאור הארועים במצרים. אף כאן, כבתאוריו על נפילת קונסטנטינופול ועל שיקומה של איסטנבול, בולטת השתיקה בכל הנוגע לגורלם של היהודים, כל אימת שהדבר כרוך בסבל או בצרה. ברורה לגמרי מגמתו, להסתיר ולהבליע כל מעשה של הסולטאנים העות'מאניים שהיה בו כדי להצר ליהודים או לגרום להם סבל, ולהאדיר כל פעולה של הסולטאנים להיטיב עם היהודים.

131 שם, עמ' 11.

את הנכס עד אשר אחד היורשים, שהתגורר במצרים, הוגלה לאיסטנבול, בשנת 1517 או 1518. ואלה דבריו:

...ועוד העיד בפני בתורת עדות ואמר שבשעת פטירת כ"ר משה ויטאליש הנז' לא היו בכאן בנותיו הנזכר שכבר נשאו לבעלים מימים רבים וגם אחר כך לא באו פה ירושלם תוב"ב מעולם ושכל ימי היות כה"ר אברהם די הירירא במצרים לא יכלו הקהל יצ"ו לשלוח יד בחצר הנזכר לא למשכן ולא למכור כי הוא היה מוחה בידם לפי שהיה קרוב מהיורשות, בנותיו של כ"ר משה הנזכר[ן]. עד אחרי שהוליו לר' אברהם די הירירא לאיסטנבול [ההדגשה שלי – י"ה], אז משכנו הקהל יצ"ו החצר הנז' לכ"ר יעקב די ואינה...¹³²

במקום אחר הוא מספר: 'שבבואי לארצות האלו ועברתי דרך קושטנטינא שמעתי שהיה שם זקן א' אסקילי תופס עצמו בחזק[ת] חכם, שהוליו אותו שם סר"גון ממצרים, והיה אומר...'¹³³

ר' דוד אבן זמרא (רדב"ז) נשאל על ירושת נכס של משפחת גולים לאיסטנבול. מן השאלה עולה, שעוד לפני צאתם ניסו המגורשים להבטיח את שיבתם לביתם בבוא העת. הם השכירו את ביתם, ויש מהם שאכן הצליחו לשוב ולהיחלץ ממקום גלותם באיסטנבול,¹³⁴ ולשוב ככל הנראה למצרים. הכלל העולה מכל המקורות הללו הוא, שרישומה של אותה גלות נשאר טבוע במצרים ומחוצה לה. היה כאן שינוי מהותי לעומת ההגליות הקודמות של היהודים לאיסטנבול. המוגלים במקרה זה הם לא דווקא האוכלוסייה היהודית האוטוכטונית, כי אם יוצאי ספרד וסיציליה, שנדדו למצרים בתאריך לא ידוע, לפני גרוש ספרד או לאחריו, ושם ומוצאם מעיד עליהם. שיטת ה'סורגון' החלה לפגוע אפוא גם ביוצאי חצי האי האיברי ולא רק ברומניוטים או במוסערים.

מקור אחר, איגרת בענייני מסחר שנמצאה בגניזה קהיר, עוסק בכמה אנשים שהם 'סורגון'. האיגרת עמומה וצריכה ניתוח מפורט, אבל עיון ראשון מעלה שמחברה, מאיר

132 ר' לוי'ן חביב, שאלות ותשובות, ונציה שכ"ה, ס' כה. בתשובה יש ציטוטים מפנקס ההקדשות של קהל ירושלים, ומהן עולה שהנכס הושכר בשנת רע"ח ('עוד כתוב בו: ששה ימים לחדש תמוז שנת רע"ח משכנו בני קהל הקדש קהל ירושלם לרבי יעקב'ן עזרא ידיע ואיינה החצר שהוא שוכן בה').

133 ר' חביב, שם, ס' עג.

134 ר' דוד אבן זמרא, שאלות ותשובות, ורשה תרמ"ב, ס' תתקצח: 'שאלת ממני אודיעך דעתי באשה אלמנה שדרה בבית של עכ"ם זה כמה שנים ויש לה חזקה כפי תקנת המדינה שלא יוכל ישראל אחר להוציאה. ועתה תבע אותה שמעון בן אחיה שבית זה היתה של זקנו ובזמן שהלכו בגולה לאצטנבול השכירו הבית לעכ"ם בתנאי שכל זמן שיחזורו יחזור להם הבית. וכן היה. ובאו יוסף זקנו של שמעון זה והוא אביה של האלמנה זו ויהודה שהיו אחים. ודרו בבית והשיא יוסף את בתו לבן יהודה אחיו בבית זה, ומתו הזקנים יוסף ויהודה שהיו שותפין ואחין ואח"כ עמדו לפני דיינים בני הזקנים על ענין הירושה גם על החזקה של הבית ולא הספיקו לגמור הדבר עד שמתו גם הבנים, ולעולם האלמנה בת יוסף אשת יעקב בן יהודה דרה בבית. ועתה תבע שמעון את אחות אביו ואת בנה לוי שהם בני בנים של הזקנים חזקה הבית, שיש לו עדים שהיתה של זקנו שדר בה זמן מרובה והאלמנה ובנה טוענים שכבר החזיקה זמן מרובה והחזקה של בעלה...'

סראגוס, כנראה ממצרים, שלחה ליעקוב מר חיים במצרים, במחצית הראשונה של המאה הט"ז:

...כי נשמע מכם... עתה כי אין רוצים להניח שום סורגון לילך. וכבר כתבתי לך איך דברתי אני להפטר [] אודות הקאצי על הדיינות של טריפול. ואמר: אם הוא סורגון[?] לא. גם בענין משה מניר אמרו מאחר שהוא סורגון אי אפשר. וכאשר כתבתי לך שכתבת שמך בחוכם שאל הדיפשיאה על בית סורגון ואמר לי מאיפה אותו התורגמן, אינו סורגון? כי אני לא הייתי שם ואני צריך להודיעם שאתה סורגון בעבור שלא יהיה שום בלכול לנו אח"כ... תמתין עד שיבואו אלה הסורגוניש הבאים משם עד שנראה מה יהיה להם, ואם יניחו אותם ללכת... גם אתה תלך ואם ילכו הם... תלך עמהם להקל מן ההוצאה...¹³⁵

ייתכן שלפנינו תאור הנוגע לכמה מן היהודים במצרים שנתחייבו בגזרת ה'סורגון' של שנת 1517, והוא מלמד על המגבלות ועל הפיקוח שהוטלו עליהם ואשר מנעו מהם לנוע ממקומם ולהתמנות לתפקידים שחפצו בהם במקומם ובמקומות אחרים. ההגבלות שהוטלו על ה'סורגון' בולטות כאן מאוד, ואף ניכר שגזרת ה'סורגון' היתה רווחת ורבים נפלו ברשתה. יש ממונים המטפלים בעניינם של אלה שהפכו 'סורגון', ואילו הם בעצמם מנסים להיחלץ על ידי הסתפחות אל תפקיד מן התפקידים – אם כדי להינצל מן הגלות, או כדי לצאת ממקומם אל מקום אחר, דבר שנאסר על מי שהוא 'סורגון'.

2. הגליית יהודים משאלוניקי לרודוס

מעטות הידיעות על היהודים שהועברו ממצרים לאיסטנבול, לאחר כיבושה בידי סלים השני. יודעים אנו יותר על העברתם של יהודים לאי רודוס, לשם יישובו ופיתוחו, מיד לאחר שכבש אותו סוליימן המפואר, בשנת 1522. עיקר הידיעות שבידינו בא מרשימותיו האישיות של יצחק אבן פאראש, שגלה מספרד לפורטוגאל וממנה יצא לשאלוניקי והתיישב בה בשנת רס"ח (1508).¹³⁶ יצחק אבן פאראש רשם:

135 כתב יד קמברידג' TS Misc. 28.143 (סרט מס' 19667 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים). תודתי נתונה לאברהם דוד, שהסב את תשומת לבי לתעודה זו. מתעודה אחרת מבורר שבשנת רע"ה היה מאיר סראגוש' חבר בית דין במצרים. ראה: א' דוד, 'תולדותיו של אברהם תלמיד הספרדי מנכבדי קהילת יהודי מצרים', ספר היובל ליהודה רצהבי, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן (בדפוס), עמ' 183–189 (ובפרט עמ' 185, 188).
136 הרשימות כלולות בכתב יד Mic. 1916, דפים 116א–117א, שבבית המדרש לרבנים בניירורק. גילה אותן א' מארכס, והוא אף הדפיס לראשונה את הפיסקה העיקרית הנוגעת לענייננו. ראה: A. Marx, 'The Expulsion of the Jews from Spain', *JQR*, o.s., XX (1908), p. 269 (= *Studies in Jewish History and Booklore*, New-York 1944, p. 99, no. 4). הן הועתקו במלואן אצל הקר, שאלוניקי (לעיל, הערה 1), נספחים, עמ' עז–פא, ובחלק מהן דנתי במאמרי: 'גאון ודיכאון – קטבים בהווייתם הרוחנית והחברתית של יוצאי ספרד ופורטוגאל באימפריה העות'מאנית', תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים (ספר ח"ה בן ששון), ירושלים תשמ"ט, עמ' 554–555. מ'

משילוניקי. ביום ב' י"ג לחדש אב משנת הרפ"ג הלכו לרודאש ע"כ¹³⁷ ק"נ בעלי¹³⁸ בתיים מעשירי הארץ ומנכבידיה אנשים ונשים וטף במאמ' [ר] המלך סולטאן סוליימאן ירום הודו ומעלתו ובא שר א' [חד] לכאן והוליתום באניות.¹³⁹

למדנו אפוא, שמאה וחמישים משפחות יהודיות הועברו משאלוניקי לרודוס במחצית שנת 1523, כחצי שנה לאחר כיבוש האי, לשם יישובו ופיתוחו. מספר המועברים גדול, שכן בקהילה יהודית ממוצעת באימפריה באותה תקופה לא היו יהודים כה רבים, ורק בערים גדולות אחדות ובעיירות ספורות היה מספרם של היהודים גדול יותר.¹⁴⁰ על פי הטבלה שהרכיב ברקאן (ועליה נסמכים אחרים), מבין שבע-עשרה הערים באימפריה שנבדקו, עלה מספר היהודים על מאה וחמישים משפחות רק בארבע ערים בתקופה זו: איסטנבול, שאלוניקי, אדירנה וטריקלה. בערים כבורסה, סרס ואנקרה היה מספרם נמוך בהרבה, או שנעדרו מהם היהודים כלל. גם בשנים שלאחר מכן לא עלה מספרם של היהודים בערי הבלקאן בשיעור ניכר, על פי נתוני המיפקדים.¹⁴¹ לעומת זאת, בשאלוניקי גופה גאה ועלה מספר היהודים כבר בתקופה זו, והגיע לכדי 3,143 בתי אב ו-930 רווקים בשנת

בניהו (ר' דוד בן באן בנשת משאלוניקי ואגרתו לרבי אברהם אבן יעיש בבורסה, ספונות, יא [תשל"א-תשל"ח], עמ' רצ-רצא) הדפיס שלושה קטעים מן הרשימות (ובהם שני הקטעים הנוגעים לענייננו), וראה להלן.

137 כך צריך לקרוא. ופרושו: על כורחם. מארכס קרא: 'ע"ב ק"נ' – ולא פתר את ראשי התיבות. בניהו קרא: 'מ"ב [משאלוניקי] ק"נ'. אי אפשר לקרוא כך, מאחר שה'ע' ברורה, ואף אין לכך כל משמעות. 138 נכתב מעל לשורה.

139 כתב יד ניר-יורק, דף 116ב. ככל הנראה רשם יצחק בן פאראש את כל העניין בגלל שחתנו היה בין ה'סורגון' (שכן הוא כותב שם: 'בשנת [ר]פ"ג כשהוליתו ק"נ בעלי בתי[ם] משילוניקי לרודאש והיה כתר[ב] ללכת עמם ר' דוד אלבארג' ובתי אשתו קלארה...). סברתו של בניהו, שהוא נפטר מן החובה בגלל שאביו נפטר באותו היום שבו יצאו האניות, יש לה רגליים (ברשימות נכתב: 'בו ביום מת המעולה [כך] ר' שם טוב אלבארג' זכרו לחיי העולם הבא').

140 על מספרם של היהודים בערי האימפריה בשנת 1523 ראה הנתונים של מיפקדי האוכלוסייה שנערכו במאה ה'ט"ז באימפריה ומשמעותם, אצל: Ö.L. Barkan, 'Essai sur les données statistiques des registres de Recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles', *Journal of Economic and Social History of the Orient*, I (1957), pp. 9–36; idem, 'Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes Ottomanes; des XVIe et XVIIe siècles', *Recueils de la Société Jean Bodin*, VII (1955), pp. 289–311 ברקן, הערות (לעיל, הערה 11), עמ' 279–301.

141 ראה למשל אצל: N. Todorov, *The Balkan City, 1400–1900*, Seattle and London 1983, pp. 52–54, 57–58, 63, 67–68, 311–313; M. Sokoloski, 'Aperçu sur l'évolution de certaines villes plus importantes de la partie méridionale des Balkans au XVe et au XVIe siècles', in: *Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientales au XVIe–XIXe siècles*, Istanbul 1977, pp. 81–89 (מתוך עשרים ושש ערים ועיירות בבלקאן שנבדקו, רק בשתיים היו מאה וחמישים משפחות יהודים ויותר); ברקאן, הערות (לעיל, הערה 11), עמ' 283, 293–299 (על סופיה וסקופיה). מספר רב של יהודים בשנים אלה ידוע לנו משתי ערים בלבד: איסטנבול – 8,070 בתי אב, ושאלוניקי – 3,143 בתי אב.

1519. ¹⁴² ממילא מובן מדוע נלקחו היהודים משאלוניקי דווקא. הוצאתן בכפייה של מאה וחמישים משפחות, תהא מכאיבה ככל שתהא, לא השפיעה קשות על חיי הציבור היהודי, שכן מדובר בפחות מחמישה אחוזים מהאוכלוסייה היהודית. ואולם, אם נזכור שנלקחו אנשים משכבה פרודוקטיבית ובעלת יכולת, אפשר שהיתה לכך השפעה לרעה על הפעילות הכלכלית ועל המבנה החברתי של הקהילה. הבחירה באוכלוסין 'מעשירי הארץ ומנכבידה' היתה מכוונת, ונועדה לפתח את המקום, במקרה זה רודוס, על ידי העברת תשתית כלכלית ואנשים בעלי ניסיון, שיעוררו את הפעילות הכלכלית והחברתית. איננו יודעים מי קבע את זהות הגולים במקרה זה – השלטונות העות'מאניים המרכזיים או המקומיים, או שמא הנהגת הקהילה היהודית. אבל ברור שהשלטונות קבעו את סוג היוצאים (וראה להלן, נספח ב).

ואכן, רישומה של הגליה זו ניכר במקורות המשפטיים הפנימיים של יהודי האימפריה העות'מאנית במאה הט"ז. התהליך החפוז והמהיר של הולכת ה'סורגון' גרם לסיבוכים משפחתיים, חברתיים, כלכליים ומשפטיים. כך, דרך משל, מסופר על חותן שלא הספיק לשלם את הנדוניה לחתנו לאחר שאירס לו את בתו:

ואחר השידוכין הוליכו את ראובן סרגון ברודס בחפזון ובעת לכתו לרודס לא נמצא שם שמעון [החתן] והניח את ביתו שם וצוה לקהל שבבא שמעון ימכרו חנות שיש לו בסופיאי ויתנו לשמעון מה שנדר לו ויכנס עם בתו לחופה. ¹⁴³

ובמקרה אחר, עשירה גרושה אחת יצאה ולא נשאה עמה את גטה, או איבדה אותו, ומשביקשה להינשא, חמש או שש שנים לאחר מכן, נתקלה בקשיים. ¹⁴⁴ קהילות שאלוניקי ביקשו להקטין ככל האפשר את הנזק הכלכלי שנגרם ליוצאים, ועל כן התקינו שמי שעזב את העיר בלא שמכר או שהשכיר את חזקתו, לא הפסיד אותה, מאחר שנאלץ לעזוב בבהילות. זאת בניגוד לכללים ולנוהג הרגיל, שעל פיו היוצא מן העיר ולא הסדיר את חזקתו, איבד אותה. ר' שמואל די מדינה דן בסוגיה זו ואומר:

...ומטעם זה העמידו החוקות כשהלכו הסירגוניש לרודיש, מטעם שלא אמרו שהעוקר דירתו הפסיד [ד] חזקתו, אלא אם היה יוצא מדעתו והיה יכול לתת או למכור קודם שיצא. אבל אלו שיצאו שלא מדעתם, לא הפסידו. ואני אומר שכיוצא בדין זה מצאנו שהיוצא לדעת אין

142 כך לפי ספירתם של טודרוב ולאורי. טודרוב, העיר, שם, עמ' 68; H.W. Lowry, 'Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the year 1478', *Diptycha*, Athens 1980–1981, p. 281. לעומת זאת, גוקבילגין ספר 3,174 בתי אב, על סמך אותו מקור. ראה: T. Gökbilgin, 'Selânîk', *İslâm Ansiklopedisi*, Istanbul 1964, pp. 342–343; idem, 'Kanunî sultan Süleyman devri baslarında Rumeli eyaleti e livalari, şehir ve kasabaları', *Belleten*, XX, no. 78 (1965), pp. 265–266, no. 49. היהודים בשאלוניקי במאות הט"ז והט"ז ראה אצל הקר, שאלוניקי (לעיל, הערה 1), עמ' 167–175; לאורי, שם, שם.

143 שר'ת אהלי תם (לעיל, הערה 4), ס"י קנג.

144 ר' דוד אבן זמרא, שאלות ותשובות, ורשה תרמ"ב, ס"י אלף שטו.

מורידין קרוב לנכסיו, דכיון שהיה לו פנאי לצוות לא צווה שמא אינו רוצה שיורידו קרוב לנכסיו... הכי נמי אמרינן מי שיצא לדעת ולא נתן ולא מכר הוה ליה כמי שעשאה הפקר, אבל כשיצא שלא לדעת אין ראוי שיפסיד זכותו חנם...¹⁴⁵

אף על פי כן אנו שומעים על אנשים שהספיקו למכור נכסי דלא נידי טרם יציאתם. וכך קוראים אנו:

רבי יוסף אלבאגלי וקודם שילך הוא והאחרים לרודיש מכר והעביר חזקת החצר לק"ק יצ"ו [לקהל קדוש ישמרם צורם וגואלם] אם לא שהתנה עמהם שלא יגבו מבית פלוני אלא שכירות כך ומחנות פלוני שכירות כך...¹⁴⁶

משקמו עוררין על חזקת הקהל בחצר נתברר שהקהל 'בנו חנויות אחרות בחצר חוץ מאותם שהיו אחר שהלכו הסורגוניש'...

הצד השווה בכל המקורות הללו הוא שמדובר באנשים אמידים ועשירים. החותן שהוזכר לעיל היו לו בית בשאלוניקי וחנות בסופיה, והבטיח לחתנו נדוניה הגונה (8,000 לבנים). בעל החצר החזיק בחצר גדולה, שהיו בה חנויות של קצבים ושל בעלי מלאכה, והיא הכניסה הכנסה נאה. ואילו על האשה שאבד גטה מסופר שהיתה 'עשירה יצאתה משאלוניקי'... ובאת לרודיש והיהודים הבאים בחברתה שידעו בגירושה... היו משתדלים לבקש לה מנוח'. והנה, כעבור 'חמש או שש שנים' אין מוצאים עדי גרושין, שכן '...והלכו להם למדינת הים'. ואילו החכם המשיב יודע לספר: '...דאשה גדולה ועשירה כזו איך יצאתה מתחת בעלה ללכת לעיר אחרת... והרי בעלה בחיים חיותו לא ישאל עליה ועל הממון הגדול שיש בידה יותר משני אלפים פרחים זהב...'. על כרחך מדובר בגרושה.¹⁴⁷

ברודוס גופא נבדלו הבאים משאלוניקי כסורגון מן התושבים שהיו במקום מקדמת דנא או מן הבאים לאחר מכן. וסימן לדבר בתקנה שנתקנה באי, כפי שעולה משאלה שנשאל ר' דוד אבן זמרא: 'שאלה ק"ק [קהל קדוש או: קהלות קדוש] רודס יצ"ו הסכימו וקבלו עליהם בחומרות גדולות שלא יוכל שום ישראל לא סרגון ולא זולתו להיות קהי"א (kehayá) על הקהל ולא על מקצתו'.¹⁴⁸

לכאורה, גולים אלה נאלצו להישאר ברודוס ולא יכולים היו לצאת הימנה.¹⁴⁹ ואולם, מן

145 ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, חושן משפט, שאלוניקי שנ"ת, ס' רנג.

146 שם, שם, ס' רכו.

147 ראה לעיל, הערה 144. ובהמשך הוא כותב: 'וא"ת [ואם תאמר] שהוא אינו מרגיש או שיצאה בע"כ [בעל כרחו] והרי שאלוניקי עיר ואם בישראל ובה חכמים גדולים ופרנסים לכל קהל וקהל איך הניחוה לצאת ואיך לא הודיעו הדבר לקהל רודים יצ"ו אשה מרדה בבעלה ולקחה כל אשר לו והיא מתגוררת ביניהם'...

148 ר' דוד אבן זמרא, שאלות ותשובות (לעיל, הערה 34), ס' תתקן. על הקהילה ראה: הקר, הרבנות (לעיל, הערה 16), עמ' 251, והערה 124.

149 ראה: שו"ת אהלי תם (לעיל, הערה 4), ס' עה: '...שבא יהודי מרודאש ואמר בפני ב"ד [בית דין] שבקושטנדינ' [ה] דעו רבותי שיש לי דין ודברים על פלוני הדר ברודאש והוא סרגון שם ועדי הם פה

המקורות שהובאו עולה בברור, שאנשים הצליחו לחמוק מן האי אף על פי שהדבר נאסר עליהם. כך נעלמו אותם עדי גרושין שיכלו להעיד על גרושי אותה אשה עשירה, וכך מסופר גם על אותו חותן, ששני בניו ירשו את נכסיו ברודוס: 'הגדול מהם הלך לברוסה ומשם שלח קצת מעות ליד א' מקרוביו פה בקושטנדינ' [ה] ואחר ימים נפטר'.¹⁵⁰ בניגוד לסיפור ה'סורגון' ממצרים, שלא חדר אל חיבורי ההיסטוריונים היהודים של התקופה, יציאת היהודים משאלוניקי לרודוס מוזכרת בקצרה בחיבורו של יוסף הכהן: '... בימים ההם שלח סולימאן התוגר יהודים רבים לשבת ברודיש וישבו שמה לבטח עד היום הזה'.¹⁵¹

3. הגליית יהודי בודה, הונגריה, לערי הממלכה

בשנת 1526, לאחר קרב מוהאטש (Mohács), כבש סוליימן המפואר את בודה, בירתה העתיקה של הונגריה, והושיב בה חיל מצב. בגלל הקשיים הפוליטיים והצבאיים שנתעוררו בממלכה בהעדרו של סוליימן ואי־שקט בפרובינציות האסיאתיות, נאלץ לעזוב עם צבאו זמן קצר לאחר הכיבוש. המקורות מספרים, שאף על פי שהיהודים היו בין המעטים שנותרו בבודה ולא נמלטו, מסרו לידו את מפתחותיה, והוא נכנס אליה ללא קרב; הוא נטל אותם עמו,¹⁵² כאילו היו שבויי חרב שנפלו בשבי על כורחם, והולכים באניות כ'סורגון'.¹⁵³ עובדה זו מיוסדת על עדויות נוצריות בנות הזמן, על דבריו של פרידון

קושטאנדינ' [נה] שמצאתים פה. ואפשר שילכו למדינת הים... לפי שהם אינם תושבים בקושטאנדינ' [ה] ואני מבקש מכם תקראו העדים בב' ד'...'. וראה להלן, הערה 180.

150 ראה לעיל, הערה 143.

151 יוסף הכהן, עמק הבכא, מהדורת לטריס, קראקא 1895, עמ' 112. והשווה: הנ"ל, ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר, אמשטרדם תצ"ג, דף עב ע"א: 'מהיהודים אשר בערי מלכותו שלח סוליימאן אל רוד' וישבו שם לבטח עד היום הזה'. איני יודע על מה נסמך יוסף הכהן בכותבו: 'בערי מלכותו'. לפי שעה לא ידוע לנו אלא על שאלוניקי בלבד.

152 השאלה אם יציאתם של היהודים מבודה בשנת 1526 נעשתה מרצון או בכפייה, נידונה בהרחבה בספרות המחקר. ראה: נ' קצבורג, 'תולדות היהודים באונגאריה בתקופת השלטון התורכי', סיני, לא (תשי"ב), עמ' שמ; 'עמו הלכו גם רבים מתושבי בודה היהודים ואולי היישוב היהודי כולו. לפי מקורות נוצריים לקחו התורכים את היהודים בניגוד לרצונם, לדעת מקורות עבריים ותורכיים הלכו היהודים עם התורכים מרצונם. קרוב יותר לאמת כי היהודים הלכו עם התורכים הנסוגים מרצונם'. תאור זה, המסכם את תמונת המחקר של תולדות יהודי הונגריה על פי החוקרים היהודים, אינו מדויק. ראשית, לפי המקורות התורכיים יצאו היהודים כ'סורגון', ושנית, לא מצינו מקורות של יהודים בני הזמן המתארים את יציאתם כיצאה מרצון. על מקורות נוצריים בני הזמן ראה: F. Grünwald and S. Scheiber, *Magyar – Zsidó Okleveltár*, V, 1, Budapest 1959, nos. 330–335; וראה למשל דברי יוסף הכהן, דברי הימים (לעיל, הערה 151), דף עו ע"א: '... ויצאו אליו ראשי העדה ויתנפלו לפני רגליו ויתנו העיר בידו... ולא לוקח מכל אשר להם שרוך נעל ביום ההוא. וישם סוליימאן עינו אליהם וישלחם באוניות אל ארצו וישבו שם עד היום הזה'.

153 חוקרי תולדות הונגריה תחת שלטון האימפריה העות'מאנית אחת דעתם, על יסוד המקורות

אחמד ביי, ועל עדי ראייה אחרים. מדבריהם עולה, שהיהודים היו 'סורגון', בקטגוריה של בעלי מלאכה וסוחרים, כמוהם כאחיהם במצרים לאחר כיבושה.¹⁵⁴ והנה, במיפקדים שנערכו באימפריה העות'מאנית בתקופה מאוחרת יותר, מופיעים יהודי בודה כקהל נפרד בכמה יישובים. ברשימות קהלי איסטנבול מן השנים 1603 ו-1688,¹⁵⁵ רשומה קהילת בודה, אם כי היא נכללת בין הקהלים שבאו מרצונם (kendi gelen) ואינם 'סורגון'. אף באדירנה (אדריאנופול) מופיע קהל של יוצאי בודה, במיפקדים של השנים 1568-1569 ו-1603-1617, ובמקורות אחרים,¹⁵⁶ ובמקרה זה דווקא כ'סורגון'. קשה לדעת איך נוצרו קהילות אלה, ואף לא נוכל להשיב מדוע קהילת בודה באיסטנבול אינה כלולה בקטגוריה של 'סורגון'.¹⁵⁷ בין כך ובין כך, ברור שרבים מיהודי בודה, ואולי כולם, הועברו לערי האימפריה. מצויות עדויות על כך שהיו קהילות של 'סורגון' יוצאי בודה, והונגריה בכלל, בערים סופיה¹⁵⁸ וקאבאלה,¹⁵⁹ ולפי עדות אחת גם בשאלוניקי.¹⁶⁰ ואף שלא ברור מתי הובאו יהודים אלה מהונגריה לסופיה ולקאבאלה, אם

העות'מאניים, שסוליימן לקח את יהודי בודה כ'סורגון'. וראה: L. Fekete, 'Buda, Pest és Óbuda nem mohamedán polgári lakossága 1547 ben és 1580 ban', *Tanulmányok Budapest történetéből*, VI (1938), p. 116; idem, 'La vie à Budapest sous la domination Turque, 1541-1686', *Cahiers d'histoire mondiale*, VIII (1964), p. 530; E. Vass, 'Zsidók a hódoltságkori Török forrásokban', in: *Magyar – Zsidó Oklevéltár*, XVIII, Budapest 1980, p. 11; Gy. Káldy-Nagy, 'Contribution to the History of the Jews of Buda in 1526: Banishment or Resettlement?', *Occident and Orient – A Tribute to the Memory of A. Scheiber*, Leiden 1988, pp. 257-260.

- 154 עיקרי הדברים מובאים אצל קלדי-נאג', שם.
- 155 ראה: הד, קהלי איסטנבול (לעיל, הערה 31), עמ' 303; גרבר, כלכלה וחברה (לעיל, הערה 31), עמ' 118 (ושם שגיאת דפוס: במקום 'קהילת פדון', באו מרצונם, 64 נפש', צריך להיות: 'קהילת בודון'); אפשטיין, קהילות היהודים (לעיל, הערה 5), עמ' 188 (בשנת 1603 – 59 נפש).
- 156 ראה: B. Lewis, 'Judaeo-Osmanica', *Thought and Action – Essays in the Memory of: Simon Rawidowicz*, Tel-Aviv 1983, pp. III-IV; אפשטיין, קהילות היהודים, שם, עמ' 218; ח' גרבר, 'יהודים באדירנה (אדריאנופול) במאות הט"ו והי"ז', ספונות, ג [ת] (תשמ"ה), עמ' 48-49.
- 157 ראה: הד, קהלי איסטנבול (לעיל, הערה 31), עמ' 306-307; גרבר, אדירנה, שם, עמ' 49.
- 158 ולא כדבריו של גרבר, שם. ראה: ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, אבן העזר, שאלוניקי שנ"ו, סי' טו: '...דהא באו מאונגאריאה יותר מששים בתים [בתי אב – י"ה] בבת אחת כפלים מתושבי העיר [סופיה – י"ה]; הג"ל, שם, יורה דעה, שאלוניקי שנ"ו, סי' קכט: '...כיון שהיו לשם קהל מהם וכן נראה שבאו שם יחד...'; שם, סי' מ: '...וכאשר כבש המלך יר"ה [ירום הודון] למלכות אונגריאה באו היהודים אשר שם שהביאם המלך יר"ה וקבעו דירתם קהל רב מהם בעיר סופיאה הנז'... וכאשר הלכו להם אלו האונגארוש הנז' לעיר קאבאליי' [א]...'.
159 ראה: ר' שמואל די מדינה, שו"ת, אבן העזר, שם, סי' יד, יז; ר' משה אלשיך, שאלות ותשובות, מהדורת י"ט פורגס, בני ברק תשמ"ב, סי' נה: '...ראובן מאנשי עיר קאבאלייאה... שיושבי העיר ההיא הם סורגוניש, פירוש שהם מוכתבים למלכות שלא לצאת משם לגור במקום אחר הם וזרעם... במכות הארץ ההיא ותחלואיה שהמים רעים והארץ משכלת ואימת הגייסות וצרת הסירגוניליק... ואימת שביה והיותה במאסר הסירגוניליק...'.
160 מובאת אצל גוקבילגין, שאלוניקי (לעיל, הערה 142), עמ' 343.

אחרי 1526 או אחרי 1541 (הכיבוש הסופי של בודה וסביבתה), נראה שמדובר בכיבוש הראשון. לפנינו תופעה של העברת אוכלוסין רחבת ממדים, שהביאה להקמתן של קהילות יוצאי הונגריה בכלל, ובודה בפרט (במקרה של סופיה – שישים משפחות, שהיו למעלה ממחצית היהודים בעיר), בערי הבלקאן, באדירנה ובאיסטנבול, ושמה גם בצפת.¹⁶¹

4. ידיעות על צווי 'סורגון' שנתבטלו

לאחר שכבשו העות'מאנים את קפריסין, בשנת 1571, נקטו השלטונות בפעולות נרחבות ליישובו מחדש של האי ולפיתוחו. מאמצים אלה כללו גם העברת אוכלוסין, עד כדי משלוח של אחת מכל עשר משפחות מוסלמיות מאזורים מסוימים באנטוליה.¹⁶² במסגרת פעילות זו נעשו ניסיונות אחדים להעביר יהודים מן העיר צפת לקפריסין. באוקטובר 1576 הוצא צו לגרושן של אלף משפחות, ובאוגוסט 1577 – של חמש מאות משפחות.¹⁶³ אבל צווים אלה לא יצאו ככל הנראה אל הפועל, עקב פנייתם של היהודים לשלטונות והתערבות הקאדי של צפת לטובתם. הם טענו, שביצוע הצו יביא להרס התשתית, הפעילות הכלכלית והכנסות האוצר העות'מאני בצפת.¹⁶⁴ אין ספק שהתערבות זו נבעה מהקפה הגדול של ההגליה, שהיתה גורמת להתמוטטות גמורה של הקהילה היהודית בצפת. ואכן הגרוש נמנע, ולמרות לחציו של מושל האי אושרה חנינתם בינואר 1579.¹⁶⁵ יחד עם זאת הצליח אותו מושל לעכב באי אנייה ובה מאה יהודים, שהיו בדרכם משאלוניקי לצפת, וקיבל רשות ליישבם בקפריסין, למרות רצונם לעלות לארץ ישראל.¹⁶⁶

ניסיונות הגרוש מצפת השאירו רושם על יהודי העיר. ר' יוסף מטראני רושם ברשימותיו לשנת השל"ז (1577): 'היתה צרת הסירגוניש שנלכדה אי ג'יפרי ונתבטלה הגזרה',¹⁶⁷ ואילו הקאדי של צפת מספר, שעקב הגזרה הפסיקו הסוחרים לעסוק במסחרם והפעילות הכלכלית בעיר בכללותה נפגעה. ואכן, לו יצאה הגזרה אל הפועל והיו מעבירים מן העיר אלף משפחות, היו נשארות בצפת רק כחמש מאות משפחות יהודיות, על פי

A. Cohen and B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978, pp. 158, 160–161

162 ברקאן, ההגליות, א (לעיל, הערה 7); ושם פרוט מלא של בעלי המקצועות הנדרשים. וראה גם: H. Inalcik, 'Ottoman Policy and Administration in Cyprus After the Conquest', *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy – Collected Studies*, London 1978, no. VIII

B. Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, Jerusalem 1952, pp. 28–34

164 ראה: הד, תעודות (לעיל, הערה 4), עמ' קכח-קלב; U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552–1615*, Oxford 1960, no. 111, pp. 167–168

165 הד, תעודות, שם, עמ' קלא.

166 שם, עמ' קלא-קלב.

167 ראה: ח' בנטוב, 'רשימות אוטוביוגרפיות והיסטוריות של רבי יוסף מטראני', שלם, א (תשל"ד), עמ' 208, 217.

הנתונים שבידינו.¹⁶⁸ דהיינו, כשני שליש של יהודי צפת, שהיו רובה של אוכלוסיית העיר, היו מיועדים להיות 'סורגון'. וכדברי הקאדי, נכסי דלא נידי שלהם, כגון הבתים והמגרשים, היו מאבדים מערכם, והנזק הכספי שלהם, ושל השלטונות מאבדן המסים, יכול היה להיות כבד. לא פלא אפוא שהצו בוטל.

בתקופה זו הגלו לקפריסין אישים שונים שיצאו עליהם עוררין, שסר חנם או שנתפסו בעבירות כלכליות ופיליליות, ובתוכם היו גם יהודים משאלוניקי, מצפת וממקומות אחרים.¹⁶⁹ סיפורו של ר' יוסף מאטארון על גזרת ה'סורגון' שבאה עליו ועל ניסיונותיו לבטלה קשור כנראה בארוע זה, אך אין בכך ביטחון גמור. גם אם הוא מתאר ארוע אחר, מאוחר יותר בזמן, שאירע בצפת, הוא התרחש לכל המאוחר בשנת ש"ה (1595); ראה להלן, נספח ב).

אפשר שגם הידיעות על הניסיון להוליך קבוצת יהודים מלפנטו כ'סורגון' בשנות השבעים של המאה הט"ז, מכוונות לניסיון ליישבם בקפריסין. ניסיון זה לא התממש, מאותן סיבות ממש, שבגללן לא בוצע הגרוש מצפת. האוכלוסייה המקומית, ובפרט המינהל העות'מאני, לא ראו בעין יפה את העברתם של היהודים לאזורים אחרים, בגלל הפגיעה בפעילות הכלכלית ובשל ההכנסות שהביאה פעילות זו לקופתם.¹⁷⁰

מן הנתונים השונים שהוצגו כאן עולה, ששיטת ה'סורגון' נשארה בתוקף לאורכה של המאה הט"ז ואולי גם בראשית המאה הי"ז, והיא השפיעה השפעה של ממש על חיי היהודים באימפריה. מן הנתונים שלפנינו, שבוודאי אינם משקפים את כל הארועים, מתברר שכל אימת שהיה כיבוש חשוב, בימי סלים הראשון, סוליימאן המפואר או סלים השני, נלקחו יהודים ממקומם, הואיל והם נחשבו אנשים פרודוקטיביים שראוי לנצלם לצורכי הפיתוח. פעמים שהם הוגלו מאזור שנכבש מקרוב לאיסטנבול או לאזור עירוני אחר, ופעמים שהוגלו ממקומות מושבותיהם באימפריה אל אזורים שנכבשו זמן מה קודם לכן.

ד. השפעת ה'סורגון' על דמותה של החברה היהודית באימפריה

הקפה של שיטת ה'סורגון' ומשך הזמן הארוך של הפעלתה גרמו לכך שהיא עיצבה את חיייהם של יהודי האימפריה העות'מאנית מאמצע המאה הט"ז ואילך. ה'סורגון' השפיע על גורל היהודים יותר מאשר על גורלן של קבוצות אוכלוסין אחרות, ושתי סיבות לדבר. (1) השלטונות בחרו ביהודים לעתים מזומנות למטרות קולוניזאציה. בחירה זו נבעה

168 ראה: י' הקר, 'אין פורענות באה לעולם אלא בשביל עמי הארץ', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 92-96.

169 ראה: אפשטיין, קהילות היהודים (לעיל, הערה 5), עמ' 73-74; הד, תעודות, שם, עמ' כח-קכט, תעודה א (לדעתי אין בין תעודה זו לבין התעודות האחרות, העוסקות בהעברת משפחות היהודים מהעיר, כל קשר; התעודה דנה בעבריינים, והכוונה היא לסוג של 'סורגון' שנידון בראשית המאמר [ראה לעיל, הערה 4]. ואין לו כל קשר להגליה הקבוצתית). אין להקדים אפוא את ניסיונות ההגליה של יהודי צפת לפני שנת 1576.

170 ראה: אפשטיין, שם, עמ' 42-43.

מיכולתם הכלכלית והמקצועית, אך גם מחולשתם הציבורית. שכן, בניגוד למוסלמים, למשל, התקשו היהודים להתנגד לפקודה מעין זו ולהיאבק בה. בימי מחמד השני הועברו עשרות קהילות לאיסטנבול, בפקודת המלך. על רופאו היהודי מסופר: '...וישב בתוך העם היהודים הנמצאים בעיר בעת הלכד' [ה] ואשר העביר המלך מהערים אשר היו לו מימי אבותיו'.¹⁷¹ אף בימי סלים וסוליימן המפואר בוצעו ההעברות בתקיפות ובנחרצות. ואולם, משנות השבעים של המאה ה'ט"ז ואילך כבר הצליחו לבטל גזרות כאלה באמצעים שונים.¹⁷² יתר על כן, במאה ה'י"ז היו מקרים שפעולות הקהילה והמגורשים, כגון שתדלנות אצל השלטונות המלווה בתשלומי כופר ושחד, הביאו לביטול ההוראה המלכותית.¹⁷³

(2) סיבה נוספת להשפעתה המרובה של ההגליה לשם קולוניזאציה על היהודים נעוצה במספרם המועט של היהודים ביחס לכלל האוכלוסין. העברת קבוצות האוכלוסין היהודיות שינתה את האיזון הדמוגרפי ואת מרכז הכובד הגאוגרפי של קהילות היהודים באימפריה במאה ה'ט"ז ובראשית המאה ה'ט"ז. כפי שראינו לעיל, רוב קהילות היהודים בתקופה זו לא עלו בגודלן על עשרות משפחות (לפי נתוני המיפקדים), ובכל מקרה לא עלה מספרם על 100–150 משפחות. העתקת עשרות משפחות ממקום יישוב חיסלה או צמצמה מאוד את הקהילה היהודית באותו מקום. לעומת זאת, העברה של שישים משפחות לעיר כמו סופיה יצרה בה קהילה חדשה, עם רוב מוחלט למהגרים ההונגרים החדשים. מבחינה זאת גרמה ההגליה לאיסטנבול בשנים הראשונות שלאחר כיבוש קונסטנטינופול למהפכה גמורה בתולדות היהודים באימפריה. העברות אוכלוסין אלה בוצעו ככל הנראה בתקיפות ובעקיבות, וכך עברו רוב היהודים הרומניוטים שבממלכה מערי הבלקאן ומאנאטוליה לאיסטנבול. באיסטנבול נולדה קהילה יהודית גדולה ומגוונת של מהגרים מערי הממלכה. עם בואם של מגורשי חצי האי האיברי, הם מצאו באיסטנבול קהילה איתנה וחזקה, המשליטה את דעותיה על הרבים. מעמדם של הרומניוטים בעיר לא התערער גם לאחר ההגירה הגדולה של יוצאי ספרד ופורטוגאל,

171 ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, חושן משפט, שאלוניקי שנ"ה, סי' שסד. וראה: ב' לואיס, 'על תעודה היסטורית בשו"ת מהרשד"ם, מלילה, ה' (תשט"ז), עמ' 176–169; B. Lewis, 'The Privilege Granted by Mehmed II to his Physician', *BSOAS*, XIV (1952), pp. 550–563.
172 ראה לעיל, הערות 163–169, ולהלן, הערה 173. על הדרכים והאמצעים שבהם נקטו כדי להשתחרר מן הגזירה ראה להלן, נספח ב.

173 ראה להלן, נספח ב; וכן: ר' חיים בנבנשתי, כנסת הגדולה, חושן משפט, מהדורה בתרא, אומיר תצ"ד, הלכות שותפין בקרקע, סי' קסג, אות סח: 'אנשים מעיר א' שנתיישבו בעיר אחרת. וקמו אנשי העיר [א'] אשר היו שם מתחילה, לגרשם מהעיר [ב'] שנתיישבו ולהחזירם לארצם לישא עמם בעול המסים והארנוניות. והוציאו ע"ז [על זה] מאמר המלך. ובראות כן האנשים האלה שנתיישבו בעיר השניה, פזרו ממון לבטל מאמר המלך ולהציל עצמם וממונם. ושואלים מאנשי אותה העיר אשר היו דרים בה מקדם [ב'] שסייעום בהוצאה שעשו לבטל גזרת הסורגונליק, כי גם להם היתה הנאה והצלה הזאת שאם היו גורשים אותם המס היה מתרבה עליהם. ותושבי העיר טוענים כי הם הצילו את עצמם ואם המס היה מתרבה עליהם גם המשא והמתן גם כן מתרבה...'. והשווה: שם, אות עד.

אשר היו לרוב בקרב יהודי העיר כבר על סף המאה ה'ט"ז. רק במחצית השנייה של המאה הי"ז ניכרת ירידה במספרם ובכוחם.¹⁷⁴ לכן תהליך הטמיעה של יהודי רומניה שבאיסטנבול בקרב בני גולת ספרד הוא אטי בהרבה ומורכב בהרבה מזה שבאזורים אחרים באימפריה.

כדרך שההגליה הביאה לפיתוחה ולפריחתה של איסטנבול היהודית כך הביאה להתנוונותן ולחיסולן של קהילות יהודיות רבות באימפריה – בפרט בבלקאן וכן באנטוליה. למעשה, רבות מערי הממלכה מתרוקנות מאוכלוסייה היהודית, גם במקומות שבהם ישבו יהודים מימי קדם. וכך, דרך משל, בערים כשאלוניקי¹⁷⁵ או מאניסה¹⁷⁶ (מאגנסיה) פוסק היישוב היהודי כליל. באחרות, כגון תיבס, מיסטר, נגרופונטה ודומיהן, הוא מידלדל מאוד.¹⁷⁷ כבוא גלי המהגרים מאשכנז, מאיטליה ומחצי האי האיברי בסוף המאה ה'ט"ו, הם התיישבו לא אחת בערים שאין בהן קהילות יהודיות חיות. מועטות הן הקהילות הרומניוטיות שנותרו על תלן, אם משום שהן שכנו בעיר שנכנעה לעו'תמאנים מרצון, והובטח לה שבניה לא יוגלו ולא יילקחו ל'דושי'רמה', ואם מסיבה אחרת (כך למשל ביאנינה, במיסטר, בארטה ועוד). קהילות אלה ממשיכות להתקיים גם לאחר זמן במסגרת רומניוטית אוטונומית ונפרדת. משמגיעים יוצאי חצי האי האיברי במספר רב, ומביאים עמם תחושת השתייכות חזקה לתרבותם ולמוצאם, אין הם מוצאים ברוב המקומות באימפריה קהילות אחרות ונוהגים שונים, שעליהם להיאבק בהם ולהתמודד עמם. אין אפוא פליאה בדבר שעד מהרה הם משתלטים על סביבתם ומכתיבים את תרבותם ואת נוהגיהם. רק בקהילות בעלות נוכחות רומניוטית חזקה, כגון איסטנבול ואדרינה, ממשיכה הדרך הרומניוטית להכתיב את הנוהג הציבורי הכללי. ובמקומות אחרים, גם כאשר מצליחים הרומניוטים להתלכד ולקיים קהל נפרד בעיר, כגון ביאנינה ובארטה, הם אינם נותני הטון ואינם השולטים בענייני הקהילה היהודית בעיר.

תופעה מרכזית אחרת בחייהם של יהודי האימפריה היא כידוע ההתפלגות לקהלים, על פי ארצות המוצא או ערי המוצא. מקובל על הכול שתופעה זו, המוכרת לנו בתולדות ישראל ממצרים של ימי הבית השני, מקהילות המזרח בימי הביניים ומיהודי ארצות הברית בעת החדשה, היא פועל יוצא מהגירתם של יהודי חצי האי האיברי לאזורי האימפריה ודבקותם באחיהם לתרבות, ללשון, לעבר ולמוצא. ואולם, ברור סוגיית ה'סורגון' הבהיר לנו דבר

174 ראה: הד, קהלי איסטנבול (לעיל, הערה 31), עמ' 313–314, וראה להלן, הערה 187.

175 ראה: הקר, שאלוניקי (לעיל, הערה 1), עמ' 58–60, 92–98; הקר, המדיניות העות'מאנית (לעיל, הערה 1), עמ' 118; לאורי, שאלוניקי (לעיל, הערה 142), עמ' 261–264; לאורי, הכיבוש (לעיל, הערה 7), עמ' 333–335.

176 ראה: ר' אליהו מזרחי, שאלות ותשובות, קושטא ש"כ, סי' כח (בתשובה לאחר שנת רס"ד): 'אבל בנדון דידן שאין בעיר מגנשיאה שום אחד מאנשי המקומות הללו אלא דרך העברה בלבד והספרדים באו ונתיישבו שם לבדם אין זר אתם'.

177 גורלן של הקהילות הרומניוטיות והתפתחותן לאחר אמצע המאה ה'ט"ז הוא נושא נכבד בפני עצמו, ואין כאן המקום להרחיב בו.

נוסף: הקהילות שהגלה מחמד השני לאיסטנבול נאלצו להתיישב בעיר זו במקום שהוקצה להם, והן הוגלו אליה קבוצות קבוצות. והנה כבר משנות השישים של המאה ה'ט"ו אנו מוצאים את היהודים הרומניוטים באיסטנבול מאוגדים לפי קהלים על פי מוצאם, הרבה לפני בוא גלי ההגירה הספרדית הגדולה. אין לדעת לפי שעה אם צו השלטונות גרם לכך, אם רצונם של המהגרים להסתופף יחד הוא הגורם, ושמה שניהם כאחד יצרו מציאות זו. בין כך ובין כך, שוב אין לקבל בפשטות שדווקא מגורשי ספרד ופורטוגאל חידשו תופעה זו. אפשר שצורת התיישבותם של הרומניוטים וצורת התארגנותם והתאגדותם באיסטנבול, עיר גדולה הפרוסה על שטחים נרחבים, היא ששימשה גורם לחיקוי, ועל פיו התפתחה צורת התארגנותן של קהילות האימפריה. ומכיוון שהתארגנות זו התאימה יפה לצורכיהם ולהלכי רוחם של יהודי חצי האי האיברי, הם אימצו אותה בכל מקומות מושבותיהם. המתיחות בין היסודות המפרידים בחברה הרומניוטית לבין הגורמים שביקשו לאחדם ולכפות עליהם נוהגים אחידים, המקובלים ככל העיר, מתגלה כבר בראשית התהליך, כדרך שעתידה להופיע במאה ה'ט"ו מתיחות בחברה היהודית הספרדית.¹⁷⁸

נמצא, שעוד בטרם בוא הספרדים והפורטוגאלים נוצרה מציאות ארגונית ברורה, והיא נשמרה מאות שנים לאחר מכן. ההתאגדות סביב יישובי מוצא היא למעשה התופעה הארגונית המרכזית של יהדות זו, והיא הושפעה בלא ספק מן העובדה שקבוצות אוכלוסין גדולות הגיעו יחדיו אל מקום מושבן, בכפייה או מרצון. אפשר שהיוצאים מחצי האי האיברי ראו לנגד עיניהם דגם ארגוני שפעל יפה, ולא נותר להם אלא לאמץ, שכן הוא התאים מאוד לצורכיהם.

מדיניות ה'סורגון' השפיעה השפעה מכרעת גם על מעמדם האישי של היהודים ועל עתידם. משנרשם אדם אצל השלטונות ונקבע שהוא 'סורגון', ומשנשלח למקום מגוריו החדש, דבק מעמד ה'סורגון' בו ובצאצאיו עד סוף כל הדורות. שוב לא יכול היה להשתחרר ממעמד זה, והוא היה חייב, בראש וראשונה, להישאר במקום מגוריו, מבלי יכולת לעזוב, אלא ברשות השלטונות. להגבלה זו היו השלכות מכריעות על חיי הפרט והכלל. במקורות שבידינו חוזרת ועולה סוגיה זו, הן לגבי הפרט והן לגבי הכלל. לגבי הפרט נזכרים הדברים בהקשר לכלות ולחתנים שהם 'סורגון', ואחד הצדדים רואה בכך עילה לביטול השידוך,¹⁷⁹ או בהקשר לאנשים שאינם יכולים לעזוב את מקומם לצורך

178 ראה מה שכתבתי על פועלו של ר' משה קפשאלי בתחום זה באיסטנבול במאה ה'ט"ו: הקר, הרבנות (לעיל, הערה 16), עמ' 244–245.

179 ראה למשל: ר' אליהו מזרחי, מים עמוקים, א, ונציה ת"ז, ס"א: 'בהיות שנתקבצו כל ראשי הק"ק [הקהילות הקדושות] יצ"ו [ישמרן צורן וגואלן] בבה"כ [בבית הכנסת] של פוליא ישן על אודות... שמתחילת העניין היית טוען שלא לקחת אותה רק על מנת שלא תהיה צורג'ין כדי שתלך עמך באשר תלך ועכשיו ששמעת שהיא צורגון אינך רוצה אותה...'. וראה לעיל, הערה 159.

עדות או התדיינות משפטית במקום אחר.¹⁸⁰ ואולם הסוגיה הסבוכה יותר, אשר השאירה את רישומה על חייהם של יהודים אלה, היא סוגיית המסים הכפולים. ה'סורגון' היה כבול למקומו, ואף אם לא שהה שם בעצמו, הרי שהוא נרשם בפנקסי המסים של השלטונות. שכן, לפעמים התירו לאדם לצאת מן העיר לתקופה מוגבלת, קצרה או ארוכה, ובלבד שישלם את מסיו במקום שבו הוא רשום.¹⁸¹ מציאות זו הולידה תביעה מצד הקהל שבו גר בפועל ושבו התפרנס, שישלם את מסיו לשלטונות ולקהל, ככל חבר בקהל. ואף שלכאורה היה פטור מכך על פי החוק העות'מאני (לפחות בכל הנוגע לתשלומי המסים לשלטונות), לעתים לא הסכימו הקהילות לוותר, שכן, לדעתן, גובה המס נקבע על פי הקף הפעילות הכלכלית ועל פי מספר האנשים שבקהילה. השלטונות הטילו את המסים על שכמ הקהילה מבלי להתחשב בעובדה שפלוני הוא 'סורגון' והוא משלם את מסיו במקום אחר.¹⁸²

וכך, אותם רומניוטים שגלו לאיסטנבול במאה ה'ט"ו, משביקשו לצאת מן העיר לכל מטרה שהיא, חייבים היו לקבל רשיון לכך מן השלטונות (בין אם זה ה'שובשי' או עוזרו ובין אם זו הסכמה של מנהלי הוואקף שאת מסיהם שילמו לו; שהרי הכספים שועבדו לשם הקדש עוד מקדמת דנא, כשהוגלו לאיסטנבול). משקיבלו את הרשיון לצאת, או משיצאו ממקומם בלא רשיון, ופעלו בעיר אחרת, לא הסכימה הקהילה שבתוכה ישבו, במקומם

180 ראה: שאלה ותשובה לר' יוסף טיטצאק, בתוך: ר' יצחק אדרבי, שאלות ותשובות דברי ריבות, ונציה ש"מ, ס' קסד; ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, אבן העזר, שאלוניקי ש"מ, ס' צב; מ' בניהו (מהדיר), פסקי הגאון מהרי"ט [יוסף טיטצאק], ירושלים תשמ"ז, עמ' רה-רו: 'והיבמה הנזכרת אינה יכולה לצאת מהעיר כי היא סירגונה והאחים כלם במדינת הים והיא אינה יכולה ללכת אצלם...' (עמ' רו, הערה 1; המהדיר אינו מבין את פשר העניין וסבור ש'סורגון' משמעו יהודים הרשומים כתושבי איסטנבול! והשווה גם דבריו, שם, עמ' רכ, הערה 2 [זו הפניה שגויה, וצ"ל: ס' ג]). וראה לעיל, הערה 149: יהודי שאינו יכול לצאת מרודוס.

181 ראה למשל: פסקי הגאון מהרי"ט, שם, עמ' רכ: 'ראובן היה לו חזקת חנות בעיר הזאת [שאלוניקי] וכמה פעמים היו מוליכים אותו באונס לקוסטאנדינא כי היה מהתושבים הנקראים סירגוניש ולעולם היה מניח בעיר הזאת איש יהודי פקיד על נכסיו ופורע תמיד שכירות החנות לתוגר בעל החנות... וכשהיה ראובן נוטל רשות מהשער [דהיינו מהשלטונות באיסטנבול; השער העליון - Porte] לצאת מקוסטאנדינה גם היה מסדר ענייני סחורתו היה חוזר מיד לעיר הזאת...'. ר' לוי י' חביב, שאלות ותשובות, ונציה שכ"ה, ס' קלב: '...היו באים עבדי המלך יר"ה לבקש הסורגוניש...'. וראה גם להלן, נספח א.

182 ראה למשל: ר' יוסף ק' עזרא, משא מלך, שאלוניקי ש"ס, דף כב ע"ב (= מהדורת י"ש שפיגל, ירושלים תשמ"ט, עמ' פו): 'ראובן אשר בסבה מן הסבות גרשו המלך יר"ה מבית תענוגיו אל ארץ אחרת ממקומות מלכותו להיות שם סירגון, כאש[נ'] יש במקצת מקומות. ובני אותו המקום רצו להטיל על ראובן זה עולי הקהל כאשר גם הם פורעים למלך. וראובן זה מתנצל באומרו שבגזרת המלך בא והם אינם יכולים לבטל ממנו שלא יסתחר במקומו וילך לו אל ארצו. דין זה לא נזכר בדברי הפוסקי[ם] לא בפירוש ולא ברמז. ונראה לי שחייב לשלם מס עמהם...'. ר' יוסף איסקאפה, ספר עבודת משא, שאלוניקי תר"ו, ס' מת, דף מד ע"ב, ובספרות המצוטטת שם. והשווה גם בסוגיית המסים הכפולים: ר' משה בנבנשת, פני משה, ב, קושטא תל"ד, ס' קיא; ר' חיים בנבנשת, שו"ת בעי חיי, חושן משפט, א, שאלוניקי תקנ"א, ס' קח.

החדש, לוותר על חלקה במס. ממילא כל איש כזה היה מתחייב בתשלום מס בשתי ערים. מן המקורות שלפנינו עולה, שתביעה זו עדיין עומדת בתוקפה במאה ה'י"ז, וייתכן שאף נתחזקה ונתחדשה עם יציאתם של רומניוטים רבים את העיר.¹⁸³ היא העמידה מכשול כלכלי חמור לצאצאי הרומניוטים, שרובם ככולם היו 'סורגון', ולצאצאי אותם יוצאי ספרד ופורטוגאל שנעשו 'סורגון' עקב אחת מפעולות הכיבוש והקולוניזאציה של המאה ה'ט"ז.

מאיגרת של חכמי איסטנבול, שנכתבה בין 1601 ל-1605 (ראה להלן, נספח א, איגרת 1), ובה בקשה לסייע ליהודי רומניוטי מאיסטנבול, אנו למדים, שכמאה וחמישים שנה אחרי שהיו 'סורגון' עדיין היה סטטוס זה למכשול לצאצאיהם. ואף 'כי רבו היחידים ולא יבחנו [השלטונות] בין רומאניטי לספרדי', הקהלים הרומניוטים האחראים לתשלומי המסים של חבריהם באיסטנבול לא התירו לאדם לצאת, 'בלתי שיבטיח את קהלתו בערב בטוח פורע בעדו כל חיוב מס והטלה שיוטל על הכלל מצד המלכות'. ברור מן האיגרת, שהקושי שבזיקה למקום, או למצער מחויבות כספית כבדה במקום המגורים הקודם, היא נחלת רוב הרומניוטים, ודומה שרק מעט ספרדים נפלו ברשתה. הכול מכירים בבעיה, ויש בה כדי להבהיר משהו מנחיתותם של הרומניוטים, שעל אף היותם האוכלוסייה הוותיקה, מעמדם המשפטי והכלכלי נחות מזה של המהגרים שבאו מחוץ לאימפריה. לפנינו מציאות מפתיעה, שבה עדיף יהודי מהגר מארץ זרה על פני יהודי תושב ותיק באימפריה, כבר במאה ה'ט"ז.

יתר על כן, מסכסוך שנתגלע בין קהלי העיירה גליפולי במאה ה'ט"ז מתברר, שהקהילה הרומניוטית בעיירה חשובה זו, מקורה ב'כמו עשרה אנשים מבני רומאניא שורעניש'¹⁸⁴ בקושטאנדינה מומן סולטאן מחמ"ד והמה בכתובים בפנקס המלך יר"ה [ירום הודו] ושם [באיסטנבול] הם פורעים כל מיני מסים ועול כבד...¹⁸⁵ דהיינו, במועד כלשהו במאה ה'ט"ז עברה קבוצה זו לגליפולי בהתר השלטונות ובאישורם, בגלל האינטרס הכלכלי של המלכות. והנה, אף על פי שמעברם אושר כדת וכדין, עדיין שילמו את מסיהם באיסטנבול, בשנת 1591, כפי שמוכח מן התשובה. דהיינו, אנשים שאבותיהם יצאו את העיר ארבעה-חמישה דורות קודם לכן, ואפשר שהם מעולם לא ראוה בעיניהם, היו חייבים לשלם בה את מסיהם. מציאות זו הביאה לכך, שהרוב הספרדי בעיירה אילץ את הרומניוטים, שלב אחר שלב, תוך סכסוכים ומעשי לחץ שונים, לשלם מסים גם בגליפולי,

183 ראה לעיל, הערה 182, ובספרות הענפה המובאת בחיבורים הנזכרים. וראה בפרוטרוט להלן בנספח א.

184 צ"ל: סורגוליש, וזו שגיאת דפוס. ויש לתקן אצל: גרבר, כלכלה וחברה (לעיל, הערה 31), עמ' 163, הכותב: 'שוכענים [צריך להיות פורענים]'.

185 ר' שלמה הכהן, שאלות ותשובות, ב, ונציה שמ"ו, ס' קמה. יש בידינו ידיעות על יהודים שישבו במקום ועל פעילותם הכלכלית עוד לפני שנת 1453. ואולם, הם הועברו ככל הנראה כ'סורגון' לאיסטנבול, הואיל ואין הם נזכרים גם במיפקד של שנת 1488-1489. ראה: Ö. L. Barkan, '894. (1488/1489) Yili cizyesinin tahsilâtına âit muhasebe bilânçoları', *Belgeler*, I (1964), p. 35

אף שלפי החוק העות'מאני היו פטורים מכך. הדבר הביא לסכסוכים ולמתחיות בלתי פוסקים בין הספרדים לרומניוטים, וכל כולם נבעו מכך שהרומניוטים הם קהילת 'סורגון'.¹⁸⁶

ברור אפוא שלפנינו בעיה של ציבור שלם. זו בעיה מתמשכת, שנגררה עמם מאות שנים. והנה, כשהשלטונות מפסיקים לפקח על מקום המגורים, מחוסר יכולת לעקוב אחר זהות התושבים, נאלצות הקהילות, מתוך האינטרסים הכלכליים שלהן, לדאוג למימוש החובות. בכך נגרם עוול לרומניוטים, כקבוצה וכפרטים. כושר התחרות הכלכלית שלהם פחת, הואיל ולא יכלו לנוע כרצונם לצורך עסקיהם, לפחות עד למאה ה"ז. במאה זו, לפי עדות חכמי איסטנבול ועל פי מקורות אחרים,¹⁸⁷ שוב אין מקפידים על מקום מגוריהם של ה'סורגון', והמדיניות גמישה יותר. ייתכן שהשלטונות התקשו לפקח על כך, וייתכן שמעשי השחיתות בקרב אנשי השלטון הפחיתו את ההקפדה. אך הנהנים העיקריים מן המצב החדש הם ה'סורגון' ה'חדשים' – דהיינו, בעיקר יוצאי ספרד ופורטוגאל, ולא הרומניוטים.¹⁸⁸ עם זאת, העובדה שהנהגת הקהל היהודי היא שקובעת את זהות היוצאים מבין כלל האוכלוסין היהודים, כפי שעולה מנספח ב להלן, גרמה בוודאי למתחיות קשות ולרגשי איבה בתוך ציבור המהגרים לאימפריה. סימן חיזוני למידת ההשפעה של תופעת ה'סורגון' על יהודי איסטנבול, אף במאה ה"ח, אפשר לראות בעובדה, שהשם הזה חדר לחברה היהודית כשם משפחה, אף שנשא עמו צלילים שליליים.¹⁸⁹

לא תהיה אפוא פליאה אם יתברר, שדעתם של הרומניוטים על האימפריה ועל שליטיה שלילית, לפחות בהשוואה ליוצאי ספרד, ולא רק מיד לאחר יישובה מחדש של איסטנבול, אלא גם לאחר מכן. אך הדבר טעון בדיקה. גם יוצאי ספרד ופורטוגאל וארצות אחרות נפלו ברשת ה'סורגון', בתקופות מאוחרות יותר, אבל עליהם לא היתה למדיניות זו השפעה כה מכרעת, שכן, רק חלק קטן מהם סבל בפועל ממנה. על כן הם נוטים יותר לראות את צדדיה החיוביים של המדיניות העות'מאנית, לפחות עד סוף הרבע השלישי של המאה ה"ז. במאה ה"ז משתנה הנימה, אבל הסיבה לשינוי זה מורכבת ואיננה מענייננו כאן.

186 תופעה זו אומרת דרשני. הבנת משמעות המיפקדים העות'מאניים לתולדות היהודים תלויה בכך, שהרי ברור שבמיפקדים רשומים יהודים אלה כתושבי איסטנבול ולא כתושבי גליפולי, וכמוהם קבוצות אחרות ברחבי האימפריה, ויש בדעתי לדון בכך במקום אחר.

187 ראה נספח ב, וכן לעיל, הערות 172-173.

188 ואולי יש ליחס את ירידת מספר הרומניוטים באיסטנבול במחצית השנייה של המאה ה"ז (ראה לעיל, הערה 174), לא רק להתפוררות קהילות אלה בלחץ הספרדים, אלא גם לעובדה המתוארת באיגרת 1 שבנספח א, להלן, שהרומניוטים באיסטנבול יצאו מן העיר והקימו לעצמם קהלים נפרדים. בד בבד התרופף במאה ה"ז הפיקוח על ה'סורגון', וככל הנראה רבו היוצאים מן העיר לערים אחרות. וצריך עיון.

189 ראה: ו"י פישל, היהודים בהודו, ירושלים תש"ך, עמ' 119-112; W.J. Fischel, 'The Jewish Merchant – Diplomat Isaac Surgun and the Dutch-Mysore Conflict 1765-1791', *REJ*, CXXXVI (1967), pp. 27-53. תופעת ה'סורגון' במאה ה"ח וה"ט היא עניין לדיון אחר. וראה למשל: לעיל, הערות 4, 173, 182.

נספחים

נספח א

להלן יידפסו שתי איגרות מתוך כתב יד הספרייה הבריטית, אוסף גאסטר Or. 10.105, דפים 51א, 61א (סרט מס' 7467 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים). באיגרות מצויה פנייה מטעם קהלי הספרדים (איגרת 1), וככל הנראה מטעם הקהל או הקהלים הרומניוטיים באיסטנבול (איגרת 2), אל מנהיגי קהילות העיר אדירנה (אדריאנופול), בעניינו של יחיד רומניוטי בשם אברהם מרדא,¹ מקהל פלטינישן. איש זה היה 'סורגון' באיסטנבול, ככל הנראה עקב הגליית משפחתו לשם אחר שנת 1453 ('הוא מאבותיו ואבות אבותיו קבוע בק"ק פלטינישן'). הוא עבר לאדריאנופול, ושם הטילו עליו את כל המסים, כדינו של מי שנשתקע במקום. הכותבים מתארים באיגרותיהם את הנוהג במאה ה'ט"ו, שלא לחייב אנשים כאלה במלוא המס במקומם החדש, מכיוון שהמשיכו לשלם את מסייהם לשלטונות בקהל מוצאם (וראה בגוף המאמר, פרק ד).

האיגרות מועתקות בתוך כתב יד המכיל איגרות ושטרות מן המאות ה'ט"ו וה'י"ז. אגב ההעתקה מן המקור, או מהעתק של המקור, נפלו בהן שיבושים אחדים (ראה בהערות). זמנן אינו נקוב בהן, אבל לפי שמות החתומים באיגרת הראשונה נראה שהן נכתבו בין אב שס"א (1061) לט"ו כסלו שס"ה (1605). שכן, ר' דוד ׳ שושן עבר משאלוניקי לאיסטנבול, כנראה לאחר אב שס"א (ועל כל פנים בשנת שנ"ד היה עדיין בשאלוניקי), ואילו חנניה ׳ יקר נפטר בט"ו בכסלו שס"ה. אך יש כאן אפשרות רחוקה, שהחותם השלישי הוא גדליה חיון מאיסטנבול, ואז יש להקדים את זמנה של איגרת 1 לשנת שמ"ט (1589).

חשיבותן של האיגרות מרובה לא רק להבנת ה'סורגון' ומעמדם המיוחד של יוצאי רומניה, אלא אף כעדות לקיומן של קהילות 'סורגון', כנראה רומניוטיות, בערים שבהן לא נודע לנו עד כה על קיומן של קהילות כאלה, כגון: בלגרד, ניקופול ובורסה. כן יש בכתבים אלה עדות חד משמעית, מפי מרביצי התורה ודייני הקהלים הספרדיים באיסטנבול, למשמעות של היות אדם 'סורגון', ולהשפעת הדבר על חייו ועל חיי קהילתו על סף המאה הי"ז, אף שהוא עצמו אינו אלא צאצא של צאצאי 'סורגון'. נמצא, שגם אותה חלוקה שמצא הד בין סוגי הקהלים באיסטנבול, ברשימות המפקדים של המאה הי"ז (ראה לעיל, במאמר, פרק 2), אינה רק שריד מאובן של מציאות היסטורית של העבר הרחוק. אף במאה הי"ז היתה משמעות נכבדה למעמד ה'סורגון', שעבר בירושה מן המאה ה'ט"ו, אף על פי שאפשרויות ההעלמה והשוחד וההגירה היו מרובות מבעבר.

1 אפשר שהוא אחד מחתניו של איש בשם מנחם גארד, שעלה לארץ ישראל והשאיר נכסיו בירושה לארבעת בנותיו, במחצית השנייה של המאה ה'ט"ו. ראה: ר' משה אלשיך, שאלות ותשובות, ונציה שס"ה, סי' יח; ר' משה ב"ר יוסף מטראני, שאלות ותשובות, ג, ונציה ש"צ, סי' קלד.

איגרת 1

חכמי הקהלים הספרדים באיסטנבול לקהלי אדירנה (בין שס"א–שס"ה?)

[A61]

[1] שרים טהורים יקרים מכל כלי חמדה² מכל החי מכל בשר האמונים עלי נהרי נחלי הדעת והמומה תורת יי' תמימה³ רבי המשרה / ולשלוש אין קץ⁴ אחינו ק"ק די בעיר אדריאנופולי יעא⁵ ועליהם בראש החכמים השלמים יהי שלום בחילם⁶ אנס"ו. האותיות שאלונ⁸ / מצד איש ממשפחה רמה אצילי ארץ מק"ק אחינו בני רומניא יצ"ו⁹ הלא הוא היקר ומעולה הר' אברהם מרדא יצ"ו ובאו לפנינו אחיו / ומיודעיו רבים ונכבדים נאמני ארץ¹⁰ אשר הם מלינים על דבר אשר הפילו על צוארו לפרוע מסים וארנוניות כאחד / [5] העם התושבים בארץ תהלתכם. והן אמת כי לפום דינא ומנהג העיירות אשר גרו בה ספרדים כן יעשה. איש איש כי / יבא בעיר להתגורר, ויש בה קהל עדת ישראל, שם יתנו צדקותיו¹¹ ועמהם יהיו יחדיו בצרה משא מלך ושרים,¹² לפי הזמן / שיש בשם שייחב הדין, לפי שכבר העתיק דירתו מהמקום אשר יצא משם.¹³ אולם, דבר זה לא יצדק בכני רומניא יצ"ו אשר / הם סורגוניש בעיר הזאת, יען שאין להם רשות לצאת מפה בלתי רשות המלוכה, אף כי עתה הולכים ושבים כלי כפידא / כי רבו היחידים ולא יבחנו בין רומאניטי לספרדי. אמנם קהלות רומניא יצ"ו לא יניחו שום יחיד מהם לצאת את העיר, / [10] בלתי שייכטיח את קהלתו בערב בטוח פורע בעדו כל חיוב מם והטלה שיוטל על הכלל מצד המלכות. ומעשים / בכל יום בכל מקום אשר ימצא שם גרינו,¹⁴ כי יש ויש מקומות רבים: ניקופול, סופ־אה, כיליגראד וברוששה¹⁵ ושאר מקומות / שקבעו קהל לעצמם,¹⁶ ודבר אין להם עם אדם כי אם בענין צדקות וצרכי צבור שאינם מסים קבועים אלא לפי שעה וצורך / מה להדיח צרת צבור ח"ו¹⁷ עמהם יהיו בצרה.¹⁸ והנה

2 על פי נחום ב. י. 3 תהלים יט ח. 4 על פי ישעיה טו. 5 קהילות קדושות; יכוננה עליון אמן. 6 על פי תהלים ככב ז. 7 אמן נצח סלע ועד. 8 נוסח פתיחה רווח במכתבי יוצאי ספרד. בנוי על יסוד משחק מילים: לשאול באותות – באותיות. 9 ישמרם צורם ויחיים. 10 על פי תהלים קא ו. 11 צדקות – כל המיסים הקהילתיים הפנימיים וכל החובות המוטלות על ידי הקהל, או כלל קהילות העיר. להבדיל מהדרישות של השלטונות. 12 על פי הושע ח י, והכוונה לכלל ההטלות והמסים שמטילים השלטונות. 13 ראה למשל: ר' יוסף ׳ן עזרא, משא מלך, מהדורת י"ש שפיגל, ירושלים תשמ"ט, חלק ראשון, שער ראשון ושני, עמ' לה–סד. 14 יונוי. 15 Nikopol, Sofia, Belgrad – ברומליה; Brusa – באנאטוליה.

16 דהיינו שהיו בהם קהלים רומניטיים נפרדים ואוטונומיים. ומכאן שבקהילות המנויות לעיל היו קהלים במעמד של 'סורגון', דוגמת גליפולי ואדירנה שהוזכרו בגוף המאמר, או דוגמת סופיה, קבלה ושאלוניקי – קהילות 'סורגון' הונגריות שהוזכרו בגוף המאמר. קהלים אלה נרשמו במפקדים הרשמיים בערים אחרות (במקום מוצאם) ושילמו במקום מושבם מסים פנימיים בלבד. 17 חלילה וחס.

18 דהיינו, שילמו גם מסים חד־פעמיים והוצאות לא קבועות ולא צפויות שהטילו השלטונות המרכזיים או המקומיים, אם לא נגררו אחר בסיס המס הרגיל.

הנכבד הו'¹⁹ הוא מאבותיו ואבות אבותיו קבוע בק"ק פלטיני ישינ'²⁰ יצ'ו פורע עד / היום. לכן ייטב נא בעיני מעלתכם שלא ידחקוהו הפך המנהג הפשוט בדבר מסים וארנוניות וכל הטלת מלכות / [15] אמנם בענין צדקות וצורך שעה מתרגשת לבא ח'ו להצלת קהל, כל דבר שאינו קבוע מהמלכות, ידענו כי ברצונו יתן ויתנדב / ככל אחד התושבים יצ'ו כיון שקבע שם דירתו. על כן אחינו אחלינו יכוננו לפני רוממותכם שלא יצערוהו כי קרובים / אנחנו ואחים ותכל תלונת אנשי גאולתנו קהלות קדושות רומניא יצ'ו אשר הן מלינים²¹ כל הימים ונמצא חן בבקשתנו / כי יהיו דברנו אלה רצויים הנאמרים באמת לשמור לעשות כל הכתוב²² פה כי אז תצליחו את דרככם ואז תשכילו²³ בכל / אשר תעשו יעש' [ה] יי' עמכם ברחמיו וכבר חסדיו²⁴ יושש עליכם לטוב לכם²⁵ כל הימים לא תבושו ולא תכלמו עד עולמי / [20] עד²⁶ ותתענג בדשן נפשכם²⁷ כחפצכם חפץ שמים, החפץ שלום עבדיו²⁸ עמו וצאן מרעיתו²⁹ וכחפץ נאמני אהבתכם / וטובתכם החותמים פה קושטנדינה בסדר אמור אל הכהנים³⁰ /

הצעיר משה לוי ו' מיגאש.³¹ הצעיר מאיר ו' שאנג'ו.³² הקטן גדליא חזן.³³ אלעזר בכמה"ר דניאל ו' נעמיאש.³⁴ הקטן דוד ו' שושן.³⁵ מעפר דל אליהו ו' חיים³⁶ / ואני אחרון משיב מפני כבוד / אהוב ורע הצעיר חנניה ו' יקר.³⁷

19 הוזה.

20 קהל זה נחשב על קהלי ה'סורגון' באיסטנבול. ראה: ר' אליעזר די טולדו, משנת ר' אליעזר, שאלוניקי תרי"ג, דף קפה. וראה: הד, קהלי איסטנבול (במאמר לעיל, הערה 31). עמ' 305. קהל זה אינו מופיע ברשימות המפקד העות'מאניות והד מבקש לזהותו עם באלאט (Balat). בראשית המאה ה"ז כבר היה מפוצל לפלטיני ישינ' וחדש.

21 מלינים? הקריאה מסופקת. 22 על פי יהושע כג ו. 23 על פי יהושע א ח. 24 שמואל ב ב ו ישיעיה סג ז. 25 על פי דברים ל ט. 26 ישעיה מה יז. 27 שם נה ב. 28 על פי תהלים לה כז. 29 שם ק ג. 30 ויקרא כא א – פרשת אמר.

31 חכם שאינו חתום בהסכמות שהגיעו אלינו מאיסטנבול מאותה תקופה, ולא מצאתיו בספרות השאלות והתשובות. ואולי הוא מבני משפחתו של ר' אברהם הלוי ו' מיגאש.

32 ראה עליו: מ' בניהו, 'ידיעות על יהודי ספרד במאה הראשונה להתישבותם בתורכיה', סיני, כח (תשי"א), עמ' קצב-רו.

33 לא מצאתיו חתום בהסכמות מאיסטנבול שבידינו. ואפשר אולי לקרוא: חיון. וראה: א' דאנון, 'שבעה מכתבים מעה"ק צפת"ר, ירושלים (בעריכת א"מ לונץ), ח (תרס"ט), עמ' 113 – גדליה חיון חתום עם חכמי איסטנבול על הסכמה משנת שמ"ו. וראה: מ' בניהו, 'חומרא גדולה על הריבית' באיטליה מחכמי קושטא שכ"ד (1564) ופסקים שלעניין זה מחכמי למאקרה', שנתון המשפט העברי, ח (תשמ"א), עמ' 69. אלא שאותו גדליה חיון נפטר כבר בשנת שמ"ט!

34 ואולי צריך להיות 'הדריאל' ושגה המעתיק? על הדריאל ראה: בניהו, הריבית, שם, עמ' 72.

35 יצא משאלוניקי לאיסטנבול כנראה אחרי אב השס"א. ראה: י"ש עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 197–199. בשנת שנ"ד היה בשאלוניקי; ראה: שאלות ותשובות ר' שלמה הכהן, ג, ונציה שנ"ד, סי' א.

36 ראה: מ' בניהו, 'דפוסי תורכיה שאינם אלא דפוסי איטליה', סיני, עב (תשל"ג), עמ' קפא-קפד.

37 ראה: בניהו, הריבית (לעיל, הערה 33), עמ' 70–71; נפטר בט"ו בכסלו השס"ה.

איגרת 2

קהל(י) (רומאניה?) באיסטנבול לקהלי אדירנה

[A51]

[1] שלומי אמוני עם הקדש, ³⁸ ברוכי יי, אנשי התהלות כלולי המעלות כלם אנשי חיל אנשי שם ³⁹ כשם הגדולים אשר בארץ, ⁴⁰ / השכוני באהלי שם ⁴¹ למעלה לתפארת ולתהלה ק' ⁴² די בעיר אדריאנופול יעא ⁴³ ועליהם בראש החכמים השלמים יי / עליהם יחיו ⁴⁴ אנס' ⁴⁵ הנה תוך מחנכם קדוש בא לגור הנעלה כהר [כבוד הרב] אברהם מרדא יצ' ⁴⁶ והוא איש חשוב ומעולה / ואבותיו נוחי נפש קדושים אשר בארץ המה ⁴⁷ מניהו אפרכי ונסיכי קהלותינו, הרבה תחנתו לפנינו ע' קרוביו / [5] ואנשי עצתו באמר כי קהלת רוממותכם מבקשים ממנו לתת לעזור בעולי המלכות כגון מס' ⁴⁸ ואבאריו ⁴⁹ וכדומה / ונחנו נפיל תחנתנו לפני קהלת גדולתכם לתת לו מנוחה בתוך אהלכם ולא תבקשו ממנו שום דבר מעולי / המלכות להיות כי פורע עמנו במקום הזה. וזאת לפנינו בישראל ⁵⁰ כל איש מקהלות רומאניא יצ' ⁵¹ ההולך לגור / תוך עיר אחרת אפי' להשתקע שם אינו פורע עמם בעולי המלכות להיות כי הנו פורע במקום הזה כי לא יחסר / מאתנו שום פורע במשא מלך מס ואבכריו ופרחי וסלגין וכדומה. ⁵² ובמקום אחת אנו מחייבים ולא בשתים. / [10] ואף כי פורע אתנו גי' ⁵³ לפעמים פדיון שבוים כאשר יוטל על פי האכריו כשיקרה לפעמים, ⁵⁴ אמנם דברי / תחנונינו אינן כי אם על עולי המלכות. האמנם בענין הצדקה הלא הוא כאחד מאנשי העיר היושב בה / על כן תיקר נא נפשנו בעיני חשיבותכם, לא תהיה זאת נסכה לבטל מה שנהגנו עד עתה. ⁵⁵ ולהיות נמשך / ענין זה לכמה אנשים אשר יצאו מאתנו ודרים בכמה מקומות וזלתנו, ואם נאמר שיפרעו במקום ההוא / מקום דירתם וגם פה עמנו לא יתכן. ואם לפרוע במקום ההוא אשר הוא דר ואנחנו נפסיד ונפרע / [15] מיחירי קהלתנו גם זה חשבנו כי לא יראה נכון בעיני הדרתכם. על כן אנו שכנו לחלות פני שלמותכם / נצא בעקבות הראשונים נוחי נפש וזוה מצאנו חן וחסד בעיני תפארתכם. בטחנו כגודל ענותנותכם / ועוצם חשיבותכם יהיו דברינו אלה קרובים לשמוע

38 על פי שמואל ב כ יט. 39 על פי דברי הימים א ה כד. 40 שמואל ב ז ט. 41 צרוף של שופטים ח יא ובראשית ט כז. 42 ראה לעיל, הערה 5. 43 ראה לעיל, הערה 5. 44 ישעיה לח טז. 45 ראה לעיל, הערה 7. 46 ישמרהו צורו ויחיהו. 47 על פי תהלים טז ג. 48 הכוונה למס הגולגולת. ראה: 'Djizya', *Encyclopaedia of Islam*², II (1965), cols. 562–566. 49 Avariz. ראה: 'Awārid', *ibid.*, I (1960), cols. 760–761. 50 רות ד ז. 51 ראה לעיל, הערה 9.

52 על מסים אלה ואחרים במקורות העבריים ראה: לואיס, הפריבילגיה (לעיל, הערה 171), עמ' 554–555, (ובתרגום עברי לא מעודכן: עלי היסטוריה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 226, 230); ע' שוחט, 'ענייני מיסים והנהגות ציבור בקהילות יוון במאה ה"ז', ספונות, יא (תשל"ג), עמ' שא-שיב.

53 גם כן.

54 דהיינו, מחייבים את בני העיר לשלם לפדיון שבוים על בסיס תשלומי האבאריו (כלומר, רק משלמי האבאריו משתתפים במגבית, ותשלומם היחסי נקבע לפי תשלומיהם לאבאריו). במקרה כזה מוטלת עליו גם השתתפות בפדיון שבוים באיסטנבול.

55 עד עתה – מחוברות יחד, והקריאה מסופקת.

ולעשות. ודבר אחד מדברינו אחר לא ישוב ריקם⁵⁶ מלפני / כבודכם. והאיש ההוא ידידינו ה'ר אברהם יצ'י⁵⁷ ישכון לבטח בידדות משכנותיכם⁵⁸ גם לא ישמע קול נוגש⁵⁹ ושקט / ושאנן ואין מחריד,⁶⁰ ואנחנו תמיד ניהל והוספנו על תהלתכם,⁶¹ נשא לבכנו לאל, כפים אל אל בשמים⁶² / [20] יחזיק במעוז הדרתכם. תזכו לחזות בגן נעם יי' ולבקר בהיכלו כלו אומר כבוד,⁶³ כבא לציון גואל יחד עם כל / ישראל חברים. כנפש תהלתכם הרמה והנערצה⁶⁴ ונפש אוהבי שמכם החותמ'ים] פה קוש' [מנדינה] בסדר אמור אל הכהנים.⁶⁵

נספח ב

להלן תידפס איגרת העוסקת בגזרת 'סורגון' שהוטלה על קהילה ובניסיונות של הכותב להימלט ממנה. מחברה, יוסף ב"ר אליעזר מאטארון,¹ חי בארץ ישראל ובסוריה במחצית השנייה של המאה הט"ז ובראשית המאה ה"ז. הוא השאיר אחריו קובץ מכתבים הכולל בכתב יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ומספרו Heb. 8⁰ 61. כתב יד זה, יד רבים מישמשה בו, ורוב הכתבים שנכללו בו הדפיסה מינה רוזן.² ואולם, העיסוק בו התרכז באיגרות מארץ ישראל בכלל ומירושלים בפרט, מן המאה ה"ז, שהן החטיבה העיקרית שבכתב היד. לעומת זאת, חטיבת צ"ג האיגרות של יוסף מאטארון לא זכתה עדיין לדיון, ואיגרת אחת בלבד מתוכה נדפסה עד כה.³

האיגרת שלפנינו אין בה לא תאריך ולא מקום כתיבה, אבל בדיקה מדוקדקת של תוכנה, והשוואתה לאיגרות אחרות שיצאו מידי מחברה, מאפשרת קביעה קרובה לוודאי של המקום והזמן. המחבר מספר באיגרתו שהוא מתגורר בעיר זה שנתיים ימים כתושב עראי (כי זה לי קרוב לשנתיים בקרב הארץ הלזו כאורח נטה ללון, דף קפט ע"ב, שורות 6–7). לדבריו, בבואו אליה קיבל מסמך

56 על פי ברכת 'האל הנאמן' שלאחר ההפסדה. 57 ראה לעיל, הערה 46. 58 על פי דברים לג יב ותהלים פד ב. 59 על פי איוב ג יח. 60 ירמיה ל ד. 61 על פי תהלים עא יד. 62 איכה ג מא. 63 על פי תהלים כז ד; כט ט. 64 הקריאה מסופקת. 65 ראה לעיל, הערה 30.

- 1 על יוסף מאטארון ראה: א"ל פרומקין וא' רבלין, תולדות חכמי ירושלים, ב, ירושלים תרפ"ח, עמ' 32–33; ד' ילין, 'ירושלים היהודית לפני שלוש מאות שנה', כתבים נבחרים, א, ירושלים תרצ"ו, עמ' 22; מ' בניהו, 'ידיעות על צפת מזמן חידוש יישובה', סיני, מג (תשי"ח), עמ' צז; הנ"ל, ספר תולדות הארץ, י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 292, והערה 1; מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה ה"ז, תל אביב תשמ"ה, עמ' 292–299, 302–305; א' שוחטמן, שאלות ותשובות רבינו מאיר גאויזון זצ"ל, ירושלים תשמ"ה, נספח ה, עמ' שלד.
- 2 רוזן, הקהילה היהודית (לעיל, הערה 1), עמ' 299 ואילך (וראה שם תאור כתב היד ומראי מקום נוספים לאיגרות שהדפיסה מתוכו ושהדפיסו אחרים. אין דיון ביוסף מאטארון ובקובץ איגרותיו).
- 3 שוחטמן, גאויזון (לעיל, הערה 1), עמ' שלד.

רשמי ממנהיגי הקהילות ('הממונים'), ובו נרשמו זכויותיו וחובותיו (שם, שורות 7-10). משהגיע לעיר גזרת ה'סורגון' והופיע פקיד השלטון כדי לבצעה, רשמו אותו ואת בני ביתו בין הגולים, אף שהדבר הזה היה מנוגד לפי דעתו להסכם בינו לבין הממונים ו'בלתי ידיעת הרבנים' (שם, שורה 6). והנה, באיגרת אחרת שלו, שנכתבה למורו ר' משה אלשיך, הוא מספר:

...נסעתי מארץ מולדתי וממקום מנוחתי אל עם לא ידעתי ובאתי אל הארץ הנשמה הלזו עובר אורח נטה ללון... לעלות להר ה' ארץ הצבי לחוג את חג ה' שמה כאשר לפני כבודו המתקתי סוד פעמים רבות ובהגיעי צידון הפיחידוני (!) עוני ותצלנה אוזני משמע שמועות מבהילות ממאורעות נועדות חדשות חוברות המתרגשות לבא על העיר ההיא ב'ה ורבים מעמי הארץ יחידים החרדים הזהירוני... ואיככה ישאך לבך ליכנס לה ואם אתה בוטח על משענת קנה רצון אגרת ביקורת אשר עשה לך דע שלא יקיימנה. ואני על חסד ה' ועל פי דבר האדון בטחתי ועקרת דירת ימין המקום אשר היה. לכן תיקר נא נפשי בעיני יקרת תפארתו לדבר באוזני האנשי' [ם] ראשים שלמים הם הממונים... ולדעת מצפון לבם להיכן נוטה... ובין כה וכה אתמהמה בחוצות צידון... או אם יראה בעיניו אבחרה לי דרך אחרת אנסה נא אם אשכון בארץ שנה אחת לבדה. היש עליהם עלי איזה עילה או מלה יען וביען יצא מפיו צדקה לשכון שמה זמן מה וראיתי רבים ונכבדים עשו כן ולא חסרום כלום בדמשק שנה תמימה ומעוברת נכנסה באחרת.⁴

למדנו מכאן, שיוסף מאטארון עזב את ביתו והתכוון לעלות לצפת עם בני ביתו בהמרצת מורו ר' משה אלשיך. בגלל מאורעות שאירעו בה התעכב בצידון, לאחר שהזהירוהו לא להמשיך בדרכו. המצוקה בצפת היתה גדולה, רבים מתושביה ומחכמיה ברחו הימנה לדמשק, ושוב לא היה יכול לסמוך על מכתבו ('אגרת ביקורת') ועל הבטחותיו של ר' משה אלשיך. יוסף מאטארון פנה לר' משה אלשיך וביקשו להשתדל למענו אצל הממונים לקבל מהם ערבויות, ובינתיים הוא יתעכב בצידון. הוא אף מציע, שיראו בו תושב זמני לשנה-שנתיים ('שנה תמימה ומעוברת נכנסה באחרת'), כפי שמקובל הדבר בדמשק, ולא יטילו עליו את החובות המוטלים על התושבים הקבועים. ואמנם כן היה. לאחר המתנה של חודש בצידון יצא לצפת,⁵ למרות הקשיים והבעיות. כל זאת לאחר שקיבל ביטחונות מספיקים מן הממונים, במסמך הנזכר באיגרת שלפנינו.⁶

4 שם, איגרת סג, דף קעג ע"א-קעג ע"ב.

5 הדבר מבורר מאיגרת סד, דף קעג ע"ב-קעד ע"א: '...מאז יצאתי ממחיצתי אני ובתי לעבוד את ה' כל ישעי וכל חפץ נפשי לשמים לעלות אל הר ה' ובית אלדי יעקב לעשות הפסח. והנה לקראתי כיתי אנשים ראשים ששים ומעלצים בחברתי ואהבתי, בני בריתי דורשים ומבקשים אהבתי טובתי והנאתי, הם העמידוני לא ירפוני כל ינחוני לעבור. כי פחד קראני ממעוני ותצלנה אוזני משמוע שמועות רעות ובהילות מבהילות מגזרות חדשות קשות המתרגשות לבא בעיר ההיא בעונותינו, כאשר פה אל פה יעידון גידון השילוחי' [ם] המתעסקים בישובה של ארץ ישראל... באופן נתעכבתי פה צידון ירח ימים באמים שלא כרצוני. ואחר הדברים האלה נוסעים אנחנו אל המקום אשר בחר ה' מלפנים ארץ הצבי, עיר גדולה של חכמים ושל סופרים אני הולך...'.
יש כאן עדות מעניינת לדרך עליית היהודים לצפת באותה תקופה. אנו נרמזים על משא-ומתן שהתנהל בין הקהילה לעולה ועל המדיניות שנקטו חכמי העיר ופרנסיה למשוך עולים לעיר. יוסף מאטארון היה ככל הנראה איש אמיד (ראה להלן) וחפצו ביקרו.

6

נמצא שהאיגרת שלפנינו נכתבה בצפת,⁷ וזמנה לכל המאוחר כשנתיים ('כי זה לי קרוב לשנתיים' – ראה לעיל) לאחר מות ר' משה אלשיך, בשנת השנ"ג.⁸ אך מן ההערה של יוסף מאטארון, שהדברים נתגלגלו בלתי ידיעת הרבנים נ"י' (דף קפט ע"ב, שורה 6), קרוב לוודאי שהוא רומז למורו ורבו ר' משה אלשיך, שהיה בסוד בואו לעיר. ועתה, בצוק הגזרה, קבעו מי יגלה בלא לשאול את פיו. ממילא גם האיגרת על ה'סורגון' נכתבה ככל הנראה לפני שנת שנ"ג, שנת מותו של ר' משה אלשיך.

מתוכנה של האיגרת אין לדעת את זמנה המדויק. אבל ידוע לנו רק על ניסיון אחד להוליך את יהודי צפת כ'סורגון', וזה אירע בשנים 1576–1577.⁹ הדעת נותנת, שלגזרה זו, של שנת של"ז, מכון ר' יוסף מאטארון, ומאותו צו הוא מנסה להשתחרר באמצעים העומדים לרשותו; עם זאת, עלינו יהיה להניח שהאריך ימים לאחר מכן, לפחות עד שפ"ג, דבר שהוא לא בלתי סביר.¹⁰ ואולם, גם אם לא נקבל שבאותה גזרה מדובר, והיתה גזרה נוספת, ברור שנתרחשה לכל המאוחר בשנת שנ"ה (1595), כאמור לעיל.

איגרתו של יוסף מאטארון מופנית אל אהרן גארסי. איש זה אינו מוכר לי ממקום אחר,¹¹ אך מתוכן האיגרת עולה שהוא יושב באיסטנבול. הוא נתבקש לבטל את רוע הגזרה בפנייה אל השלטונות המרכזיים של 'שר וגדול בישראל הקרובים למלכות' (דף קפט ע"א, שורות 19–20), ולשלם בשביל פעולת 'יהודי או ארמאי היושבים בשער המלך' (שם, שורות 21–22).¹² הכותב מזכיר 'גבירים

7 תנא דמסייע לכך גם מגוף האיגרת, דף קפט ע"א, שורות 24–25: '... אם לא תשיג ידך בקש ותמצא מיד משלחי צדקות או פקדונות לעיר הלזו'. ברור שזו עיר שנוהגים לשלוח אליה תרומות, וכן הכנסות מפקדונות שהושקעו במקום אחר והריווח נשלח למקום מושב הבעלים. עוד נתברר, שהיא סמוכה לדמשק (שם, שורה 26): '... אם תצטרך לקחתם בקנייני אפי' שתתן איזה ריוח עד דמשק'.

8 על תאריך מותו ראה: בנטוב, רשימות אוטוביוגרפיות (לעיל, בגוף המאמר, הערה 167), עמ' 220.

9 ראה לעיל, בגוף המאמר, פרק ג, סעיף 4.

10 בשנת שפ"ג חתם יוסף מטרין על הסכמת קהילת ירושלים (א"מ לונץ, דובב שפתי ישנים, ב, בתוך: ירושלים [של לונץ], ב [תרמ"ז], עמ' 147–148), וכנראה הוא יוסף מאטארון שלפנינו. וכבר הצביעו על כך החוקרים (ראה לעיל, הערה 1). אם כן, אף שכבר היה בעל משפחה בשנת של"ה לערך (בבואו לצידון), האריך ימים עד שפ"ג לפחות, דהיינו עוד ארבעים ושמונה שנה.

11 משפחת גארסי, גיראסי או ג'יראסי ידועה בשאלוניקי במאות הט"ז והי"ז. ראה למשל: ר' יצחק אדרבי, שאלות ותשובות דברי ריבות, שאלוניקי שמ"ב, סי' קפה; ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, אבן העזר, שאלוניקי שנ"ו, סי' יט (יצחק ויהושע גיראסי); י"ש עמנואל, מצבות שאלוניקי, א–ב, ירושלים תשכ"ג–תשכ"ח, מס' 342, 743, 787 ועוד (משפחת חכמים ענפה בעיר. אחד מבניה, דניאל ג'יראסי, חיבר ספר דרשות: אודה ה', ונציה תמ"ב). בין אנשי צפת על סף המאה הי"ט מצינו את אליהו ומשה גיראסי. ראה: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 668; י"ש עמנואל, 'סייען של קהילות הספרדים באמשרדם ובקוראסא ו"לארץ הקדושה" ולצפת', ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' תח.

12 דרך זו של התערבות לטובתן של קהילות ויחידים בפריפריה אצל השלטונות המרכזיים באימפריה היא דרך מקובלת. על תופעה דומה של פנייה לשטדלנים שיתערבו אצל מקורבים לשלטון למען יהודי ארץ ישראל במאה הי"ז, ראה: מ' רוזן, 'פעולתם של יהודים רבי השפעה בחצר הסולטאן בקושטא למען היישוב היהודי בירושלים במאה הי"ז', מכאל, ז (תשמ"ב), עמ' שצד–תל (ובפרט, שם, עמ' תו).

ידועים למלכות כמה"פ' (דף קפט ע"ב, שורה 18), היכולים להעיד עדות שקר על קירבה משפחתית בינם לבין הכותב, כדי למנוע את גרושו. כל זה בא כדי להשיג צו מלכותי לפטור אותו ואת משפחתו הרחבה, 'ג' אנשים ראשים נצבים' (שם, שורה 4). ואכן, אנו יודעים שגם אחיו וחמותו עלו לארץ ישראל באותו הפרק. מן האיגרת ברור שיוסף מאטארון היה איש מעורה בחברה ובעל קשרים באיסטנבול, ובעל אמצעים כספיים ניכרים. היו לו די כספים לממן את השוחד, ואף את הוצאותיו של שליח מיוחד, שיצא עם איגרתו מצפת לאיסטנבול, ושימתין שם עד שתסתיים הפעולה בהצלחה (שם, שורות 14–17); התקציב לא היה מוגבל (דף קפט ע"א, שורות 23–24). הוא היה מוכר בקרב הממונים על משלוח התרומות והכספים לארץ ישראל ובחוגי הסוחרים והיה מסוגל לשלם את הסכום בתוך חמישה ימים (שם, שורה 25 – קפט ע"ב, שורה 2).

מאיגרת זו עולות ידיעות בעלות ערך רב לשיטת ההפעלה של ה'סורגון'. מתברר שהקהילה היהודית היא זו הקובעת מי יגלה והיא המוסרת את רשימת הגולים לקאדי (דף קפט ע"ב, שורה 12), והשלטונות קובעים רק את מספר היוצאים ואת סוגם. מן התאור המפורט באיגרת אנו לומדים כיצד התחמקו מן הגזרה אנשים בעלי יכולת, ובאלו פעולות נקטו לשם כך. האיגרת מגלה גם טפח מכוחם של הממונים בקהילות ומהשפעתם על חיי הקהילה בשעת משבר, ומלמדת על יחסיהם עם החכמים. אף יש בה מידע מעניין על מידת המעורבות וההכרות של היהודים עם סדרי השלטון המרכזי ועל קשריהם עם רבי השלטון באיסטנבול. זאת ועוד, היו יהודים שהחזיקו תעודות מן השלטון הפוטרות אותם מהטלות ומגזרות המוטלות על הרבים (שם, שורות 18–19).

איגרת ר' יוסף מאטארון על ה'סורגון'

[דף קפט ע"ב]

פא. [23] להחכם כמהר¹³ אהרן גארס¹⁴ על דבר הסירגוניש
 [24] אריה בעדר צאן קדשים¹⁵ חכם חרשים¹⁶ בא באנשים בן דין חושים¹⁷ / [25] ישים עקשים
 למישור¹⁸ בדקות פלפולו מגלה עמוקות¹⁹ / הנסתרות לה' אלדינו והנגלות²⁰ החכם הנעלה מלא
 כרימון²¹ כמהר אהרן נר²² .. /
 [27] שלמא רבא למר שחותי ונדכתי עד מאד שאנתי מנהמת לבי ולשוני / מורבק לחכי²³ ונרוני
 מפני היד שנשתלחה²⁴ במעוני בעוני כי עלה הכורת / [קפט ע"א] [1] בחלוני²⁵ ויכרות אילוני
 וחבצלת שרוני רוני ושמחתי שרתי בבנות²⁶ / חמדת נשמתי יחירתי אשר אהבתי²⁷ בשרי סמר²⁸
 ורוחי חמק עבר²⁹ / ואור עני גם הם אין אתי³⁰ אחריה אין מלה בלשוני סגר עלי המדב"ר³¹ מכמה /

13 כבוד מורנו הרב רבי. 14 ראה לעיל, הערה 11. 15 על פי יחזקאל לו לח. 16 על פי ישעיה מ כ. 17 על פי בראשית מו כג. 18 על פי ישעיה מב טז. 19 איוב יב כב. 20 דברים כט כח. 21 על פי בבלי, ברכות נז ע"א. 22 נטריה רחמנא. 23 על פי תהלים קלז ו. 24 על פי תפילת 'אתה יצרת' במוסף של שבת וראש חודש. 25 על פי ירמיה ט כ. 26 על פי איכה א א. רומז לבתו שרה שנפטרה. 27 על פי בראשית כב ב. 28 על פי תהלים קיט ככ. 29 על פי שיר השירים ה ו. 30 תהלים לח יא. 31 על פי שמות יד ג.

כמה הרפתקי דערו על³² הדא מדינתא עלובתא מן השמים נלחמו³³ עצמו / [5] מספר כי אין מספר וזה האחרון הכביד³⁴ צרת הסירגוניש לא תבוא ולא / תהיה³⁵ אשר כל שומעו תצילנה שתי אוזניו³⁶ וקטרי חרציה משתריין וארכובתיה / דא לדא נקשן³⁷ ובטחתי בחסד אל לא יהיה הדבר ולא יבא³⁸ כי יפן ה' / ברחמיו לעמו³⁹ ויושיעם למען שמו⁴⁰ ויוציאם מצרה להרווחה ומיגון לשמחה⁴¹ / ונסו יגון ואנחה⁴² ומה גם כי עליך שמו כל בני ישראל פניהם להוציא לאור / [10] משפטיהם⁴³ רצה הקב"ה למען צדקו לזכות את ישראל⁴⁴ ולהגדיל גדיל / תהלתך ולקרוא דרור לאסירי התקוה⁴⁵ על ירך וימינך עושה חיל⁴⁶ דמגלגלין / זכות ע"י זכאי⁴⁷ העוסקים עם הצבור זכות אבותם מסייעתם וצדקתם⁴⁸ / וחפץ ה' בדרך יצלה⁴⁹ יעשה פרי תנובה⁵⁰ לטובה ב"ה⁵¹.. עתה באתי לחלות / פניך היקרים פני אלדים⁵² ולהפיל ולהעפיל תחיתני שאם ח"ו⁵³ יגרום החטא⁵⁴ / [15] ויתחזק הליכת סירגוניש מיושבי העיר הלז תיקר נא נפשי ונפש אחי / אחי ורעי אלה בעיניך⁵⁵ להחיות במעוזו בכל עוז ותעצומות⁵⁶ כי תאזור / כגבר חלציד⁵⁷ שא נא כלי תפארת הגיונך ולשונוך לשון הזהב והאדרת⁵⁸ / נושאת חן בעני ובאזני כל שומעו לא יותן סגור תחת⁵⁹ אחת השיחיים⁶⁰ / ובכך הרק חניית⁶¹ כבעותך ובקשתך לפני איזה שר וגדול בישראל הקרובים / [20] למלכות ויש לאל ידם להשיג ולהציל או ע"י הגירה⁶² להוציא לנו לשמנו בפרטות / מאמר המלך ירה⁶³ שלא יוכל שום נברא להוליכנו סריגוניש (!) ח"ו ואפי' [לו] שיצטרך / לבא עד תכונת הדבר פיזור⁶⁴ לאיזה יהודי או ארמאי⁶⁵ היושבים בשער / המלך⁶⁶ להוציא לאור משפטנו⁶⁷ הוצא ואל ירע בעיניך לא תחום⁶⁸ הגם שיעלה / לסכום מה ומעניין המצאת המעות אם לא תשיג ירך בקש ותמצא / [25] מיר משלחי צדקות או פקדונות לעיר הלז⁶⁹ וקח מאתם למשמרת ואף / גם זאת אם תצטרך לקחתם בקנביו⁷⁰

הגרשיים – לציין שינוי משמעות: מדבר-דיבור. וראה לעיל, גוף המאמר, הערה 62. 32 על פי בבלי, קידושין לג ע"א. 33 שופטים ה.כ. 34 על פי בראשית מא מט. 35 ביטוי שגור המיוסד על טופס השבועה: 'בא עלי'. וראה גם נחום א ט: 'לא תקום פעמים צרה'. וראה להלן, הערה 38. 36 שמואל א ג יא. 37 דניאל ה ו. 38 ראה לעיל, הערה 35. 39 על פי לשון הקדושה לשליח הציבור בתפילת מוסף של שבת. 40 תהלים קו ח. 41 על פי אסתר ט ט כב. 42 ישעיה לה י. 43 על פי צפניה ג ה. 'להוציא לאור משפט' – ראה תפילת 'היום הרת עולם' לראש השנה. וראה להלן, הערות 67, 86. 44 משנה, אבות ו יא. 45 על פי זכריה ט יב. ואולי הוא רמז ליושבי ארץ ישראל המצפים לגאולה, שנתכנו כך במוצאי ימי הביניים? 46 על פי תהלים קיח טו-טז. 47 תוספתא, כפורים, ה יב, ועוד. ראה: תוספתא, מועד, מהדורת ש' ליברמן, ניוארק תשכ"ב, עמ' 253, הערה 54. 48 אבות ב ב. 49 על פי ישעיה נג י. 50 על פי תהלים קז לו. 51 בעזרת ה'; בשם ה'. 52 על פי זכריה ז ב, ועוד. 53 חלילה וחם. 54 ביטוי שגור. 55 על פי מלכים ב א יג. 56 על פי שמואל ב ו יד ותהלים סח לו. 57 על פי איוב לח ג. 58 על פי יהושע ז כד. 59 על פי איוב כח טו. 60 השיחיים. ההדגשה מציינת דו משמעות: שיח; שיחה. 61 תהלים לה ג: 'הרק חנית וסגר'. חניית – דו משמעות: כלי נשק; חניה. 62 צ"ל: חוג"ט, צו או כתב ויתור של השלטונות. 63 ירום הודו. 64 הוצאה כספית. 65 גוי. וראה: ירושלמי, שביעית פ"ד, לה ע"א-ע"ב. ובספרות החקופה זה ביטוי שגור לארמנים. 66 Porte ה. ראה לעיל, הערה 181 בגוף המאמר. 67 ראה לעיל, הערה 43, ולהלן, הערה 86. 68 על פי דברים ז טז, ועוד. 69 צפת. וראה לעיל, הערה 7. 70 cambio, חליפין באיטלקית; שטר עובר לסוחר. ראה: R. de Roover, *L'Evolution de la lettre de change*, Paris

אפי' [לו] שתתן איזה ריוח עד דמשק / ועלי לשלם במיטבא למי שיראני כתיבת ירך תוך ה' ימים והנה עמך / [קפט ע"ב] הר"פ⁷¹ מיודענו הוא אחר שתפקדני בשלומי⁷² תוליכהו עמך והוא יעיד על תמונתינו / ויבטיח על קיום מאמרנו ותאמינו לקול האות⁷³ הזה ב"ה יכנסו דבריד באזני / כל שומעם כי תמתקנה לפיהם ואם ח"ו יקשה בעיניך או בעיניהם לשלוח / רצוצים חפשים⁷⁴ ג' אנשים ראשים נצבים בפעם אחת לפחות בצחות לשונך / [5] ופיך המדבר דיברי חכמים הן רבים תשיג להציל ולפטור אותי מרשת זו / טמנו לי⁷⁵ אנשים בני בליעל בלתי ידיעת הרבנים נ"י.⁷⁶ כי זה לי קרוב לשנתים / בקרב הארץ הלזו⁷⁷ כאורח נטה ללון⁷⁸ ואף גם זאת בבטחון והאמנה כתובה / וחתומה בכל חזוקי סופר ועל החתום כורתים ברית הממונים שאיש / מהם ולא א'⁷⁹ בהם ובשלוחהם ירים יד להטיל עלינו שום מס ישן וחדש / [10] או אנם שיכוא עליהם זולתי על פי הדברים הכתובים אין בלתו ובבא / הגאונ'⁸⁰ הלז עם מאמר המלך יר"ה שינו את טעמם והפרו את בריתם / עמנו ויכתבו את שמנו בפינקס השופט⁸¹ ירא ה' עליהם וישפוט⁸² המה / יכרעו ויפולו ואנחנו בשם ה' נדגול ונקום ונתעודד⁸³ בה' בטחתי לא / ימעד⁸⁴ והוא יצליח את דרכך⁸⁵ ויוציא לאור משפטיך⁸⁶ ואין מחזירין לנו, כ"א⁸⁷ / [15] בהוציאך את המאמר הנז' [כר] תשלחנו עם הרץ הלז כדי שיקדם את הגאונ'⁸⁸ אם / זו יצטרך ולא יעצירך דבר כי כל אשר לא בידך⁸⁹ ולא ימיש אנה ואנה כי / אם ברשותך ותוכל לעכבו יום או יומים עד יוקם העניין כנפשך החכמה / או נלך לדרך זו כי הנה עמך גבירים ידועים למלכות כמה"פ⁹⁰ וכמדומה שיש / להם מאמר המלך יר"ה שהם וי' מבני משפחתם פטורים מכל מיני משחית / [20] ובתתך להם מתת ומנת כוסם⁹¹ יעידון ויגידון כי קרוב לנו האיש ויוציאו לנו / דבר מלכות שיפטורנו גם לנו באופן כי כמה פתחים למקום ואין מעצור / לה' להושיע⁹² ישועות ישראל ואלה שמות האנשים אשר נקבו בשמות⁹³ בקסת / הסופר ה' יצילנו...

1953. 71 הרב פלוני. 72 תמסור לו פרישת שלום ממני. 73 על פי שמות ד ח. 74 על פי ישעיה נח ו. 75 תהלים לא ה. 76 נרם יאיר. 77 צפת. 78 ירמיה יד ח. 79 אחד. 80 השאויש - חייל. 81 הקאדי המקומי. 82 על פי שמות ה כא. 83 על פי תהלים כ ט; כ ו. 84 על פי תהלים כו א. 85 על פי בראשית כד מ. 86 ראה לעיל, הערות 43, 67. 87 כי אם. 88 ראה לעיל, הערה 80. 89 על פי איוב א יב: 'כל אשר לו בידך'. 90 כבוד מורנו הרב פלוני. 91 תהלים יא ו. 92 ביטוי שגור וסופו מיוסד על שמואל א יד ו. 93 על פי שמות א א ובמדבר א יז.